

duumviros servian de Consulibus..."²²⁴

A partir del comentari de les inscripcions s'estableix una relació indirecta a tres bandes entre Zurita, Orsini i Agustín, essent-ne aquest el catalitzador. Com exemple il·lustratiu esmentarem la tramesa del senatconsult greco-romà *De Asclepiade Clazomenio sociisque* (CIL I, 588 i IG XIV, 951). Orsini té l'original del senatconsult, format per un text en grec i un fragment traduït al llatí. Abans d'enviar-n'hi una còpia a Agustín, redacta una restitució del fragment de la traducció llatina que manca (Vat. Lat. 6040 ff.38r-v) i l'adjunta a la còpia. Agustín rep la còpia de la inscripció (Matr. 5781 f. 24v-25) i la traducció al llatí de la part grega que manca a l'original (ibid. f. 19). Tot seguit corregeix la proposta de traducció d'Orsini i envia a Zurita una còpia exacta del text orsinià del senatconsult, una còpia de la traducció al llatí i les seves pròpies correccions intercalades en aquesta, papers que s'han conservat al codex Valentinus (ff. 265 i 275)²²⁵.

Un trajecte similar pot seguir-se en relació a la sèrie d'inscripcions dels *fratres aruales*²²⁶. A més a més d'aquestes trameses que constitueixen tema de diverses cartes consecutives amb diferents interlocutors, contínuament hi ha intercanvi entre Agustín i els seus corresponents: Ponç d'Icart li envia dues inscripcions de Tarragona (CIL II, 4187 i 4235 = RIT 238 i 298) i dues de Barcelona (CIL II 4234 = RIT 297 i CIL II, 4512 = IRB 33) i la notícia de la troballa d'un mil·liari a Salou²²⁷; Pere Joan Núñez n'hi envia una de Sagunt (CIL II, 3871)²²⁸; Latinio, un "*titulum cuiusdam monumenti*" (CIL I, 638) i les *leges arae Augusti Narbonensis* (CIL 12, 4333)²²⁹; Orsini, un fragment de la *tabula feriarum Latinarum* (CIL VI, 2014) que té a casa seva²³⁰, "*l'epitaphio Semoni Sango*" (CIL VI, 567)²³¹, les lleis *Acilia repetundarum* i *Agraria* (CIL I, 583 i 585) trobades a l'estudi de P. Bembo²³², inscripcions de Nepete²³³ i una còpia de totes les "*inscritioni che havete raccolto di tutta l'Italia*"...²³⁴

Pel que fa a la numismàtica, l'actitud dels seus corresponents és similar.

---

²²⁴ Carta del 28-1-73.

²²⁵ Cartes a Zurita del 20 d'octubre i del 20 de novembre de 1572, i del 22 d'octubre a Orsini.

²²⁶ Cartes a Zurita del 28 de gener, 12 de febrer i disset de maig de 1573, i del 20 de febrer a Orsini.

²²⁷ Cartes del 7-5-73 i del 12-3-76.

²²⁸ Carta de l'11-9-66.

²²⁹ Cartes del 2-9-67 i del 22-12-67.

²³⁰ Carta del 24-2-71.

²³¹ Carta del 26-9-74.

²³² Cartes de l'11-11-75 i del 3-1-76.

²³³ Carta del 23-2-68.

²³⁴ Carta del 6-8-66.

Darmarios, el canonge Gadea, Zapata, Orsini, Puivecino de Castro, el duc de Villahermosa són alguns dels personatges que li envien els originals o bé improntes en guix que ell va coleccionant i inventariant, tot ordenant-les per famílies fins a constituir reculls com el del manuscrit Matr. 12639 ff. 40-55v, que servirà de base per a la publicació del *Antonii Augustini Musei Antiquiora Numismata* al volum VIII de les *Opera omnia* pp. 311-338.

El seu nummari, molt ric en monedes gregues i romanes republicanes i imperials, havia arribat a Lleida minvat a causa d'un robatori, tal com l'informa Orsini a la carta del 12 d'octubre de 1566: *"quanto al Pescennio, io credo sia piutosto smarrito che perso, non mi parendo altramente verisimile, havendomi mostro il canonico Manlo le medaglie che recuperò da quel servitore di mio Martino, esser furto di huomo che cercava l'argento, et non la rarita de les cose che non intendeva"*.

L'estada a Catalunya li serví per començar la col.lecció d'exemplars de les seques ibèriques i romanes d'Hispania, malgrat que el seu judici sobre elles de bell antuvi era molt decebedor: *"Di qua si trovano poche et di quelle di tristi mastri et caratteri "*²³⁵

---

²³⁵ Carta a Orsini del 6-5-66.

VI. ARCHIEPISCOPUS TARRACONENSIS

La promoció

Al cap de 15 anys d'ocupar "de iure" la seu lleidatana, i després d'haver mostrat sempre la seva voluntat de col.laborar amb el Rei i amb el Papa en tants projectes que a la fi no es portaren a terme, Agustín fou proposat per Felip II com a arquebisbe de Tarragona, després d'haver consultat els seus consellers. En aquesta designació intervingueren activament els seus amics que eren a Madrid. Zurita havia expressat temps enrere el desig que Agustín fos traslladat de seu, a la qual cosa el bisbe li respongué humilment: *"bien se que v. m. dessea enterrarme en Valencia o Çaragoça y en otras partes mas altas pero pensando en la muerte se deshaze la rueda de todas las grandezas deste mundo y estas ecclesiasticas no son sino mayores trabajos"*¹. Ara, en un to semblant Agustín el recrimina amablement perquè *"...lo de la consulta los presidentes escriben de manera que muestran haver dicho algo o hecho y v. m. haura tenido la culpa de despertarlos. Dios haga lo que su servicio sea"*². El rei realitzà la consulta mitjan gener però *"la retuvo por resolverse y a V. S. nadie le dessea por lo que toca a su Rma. persona ningun acrecentamiento sino por el honor de la yglesia misma...pues donde quiera que este v. s. estara estimado y reverenciado como si estuviesse en la silla de Toledo"*³. El vicecanceller i antic company seu Bernardo Bolea, Covarrubias, Quiroga i Ormaneto eren també valedors d'Agustín. Després d'un mes encara no es coneixia la decisió reial, de manera que el bisbe mostrava la seva impaciència a Zurita, tot dient-li *"...su M(age)st(ate) ad va tan despacio que no haze lo que dizen Bis dat, qui cito dat"*⁴. Rodrigo Zapata, per la seva banda, li comunica el 22 de febrer que *"...aunque el Viçecañeller ha hablado al Rey no se ha tomado resolution en lo de las Iglesias que estan vacas...En lo que toca a V. S. se muy çierto que el V(içe)c(ançelle)r ha hecho muy buen offiçio de palabra y por escrito y de la una manera y otra ha nombrado a V. S. el primero para lo principal que vaca"*.

Quina era aquesta seu principal a la qual tothom volia promociar Agustín? Clarament es tracta de Saragossa, la seva ciutat natal, que estava vacant després de la mort de Ferran d'Aragó i Gurrea. Zurita, en una carta a Vicencio Agustín ens treu de cap possible dubte: *"De la manera que se ha proveydo la Iglesia de Tarragona en el Il(ustrissi)mo S(eñ)or ob(is)po de Lerida y que no sabemos lo que sera de la de Çaragoça yo no estimo en menos lo proveydo que si fuera la que todos desseavamos ay*

---

¹ Carta de l'1-6-68.

² Carta del 10-1-76.

³ Carta del 3-2-76.

⁴ Carta del 12-2-76.

*porque assi creo que lo deve v. m. entender con su mucho valor y prudencia*⁵ .

Una vegada més veiem Agustín promocionat, però alhora relegat a un lloc d'importància menor. El bisbe tenia seixanta anys i, atorgant-li Tarragona, se li impedia arribar a les mitres més importants. Tarragona era la seu metropolitana de Catalunya, però era l'arquebisbat més pobre de tots els d'Espanya. Les seves rendes eren més elevades que les del bisbat de Lleida, però eren molt lluny de les de Saragossa, que ocupava el tercer lloc en importància econòmica juntament amb Santiago i València⁶ .

Quina raó hi havia perquè, malgrat els esforços de tots els seus amics, no li fos atorgada aquesta seu, després d'haver demostrat a bastament la seva vàlua intel·lectual i la seva fidelitat a Roma i al rei? És una qüestió, la resposta de la qual no hem sabut escatir, però se'ns acuden algunes qüestions que caldrà anar responent en el futur, a la llum de noves cartes o nous documents que puguin aparèixer relacionats amb el bisbe. ¿La seva actuació a Roma mentre fou auditor havia estat prou fidel a la corona espanyola? ¿Existia algun grup de pressió castellà que no veia amb bons ulls l'ascens d'Agustín, i pretenia evitar l'ocupació d'aquesta seu per part d'un arquebisbe acomboiat pel clan ebolià i relacionat amb els grups de poder aragonesos entre els quals hi havia els Pérez?⁷ ¿Quin paper podia jugar la poderosa duquessa Joana de Cardona, contra qui els Agustín havien interposat un plet amb motiu de la mort del seu pare el duc Ferran? ¿Quin paper jugaven les amistats presuntament erasmistes del cercle d'Agustín? ¿A què obeeix la manca total i absoluta de notícies històriques en el seu epistolari d'època hispànica?⁸ .

La proposta de Felip II fou acceptada pel Sant Pare⁹ , el qual promocionà Agustín amb data de 17 de desembre de 1576. El pal·li li fou concedit el 6 de gener de 1577 i les autoritats locals li reteren homenatge el dia 26 de febrer, a través del seu

---

⁵ RAH A-112 f. 125. Poc després que Agustín hagués arribat a Lleida, Zurita ja pretenia per a ell la seu de Saragossa. Així ens consta a la carta que el bisbe li adreça l'1 de juny de 1568: "*Bien se que v. m. desea enterrarme en Valencia o Zaragoza...*"

⁶ ESCANDELL BONET, B. "Las rentas episcopales en el siglo XVI" *Anuario de Historia económica y social* 3(1970), pp. 68-69 i 76-77; BARRIO GOZALO, M. "Aproximación a la economía de las mitras catalanas en la segunda mitad del siglo XVI" ap. *Jornades II*, pp. 68-69.

⁷ M. AVILES FERNANDEZ ha destacat el seu article "Antonio Agustín y la Inquisición", pp. 224-225, la importància i la influència dels personatges de l'entorn polític d'Agustín que pertanyien a l'anomenat grup del príncep d'Eboli. Amb tot, Agustín mai no es comprometé públicament amb els esdeveniments socio-polítics de la seva època, la qual cosa en aquesta ocasió pogué jugar en contra seu.

⁸ E. Duran proposava a la seva ponència al *Col·loquium Antonio Agustín* celebrat a London el 1990 la possibilitat que Agustín tingués algun problema de puresa de sang. En aquest cas, però, no creiem que aquesta pugui ésser una causa suficient per evitar un nomenament més important, quan de fet ja se l'havia nomenat bisbe i ara se'l feia arquebisbe.

⁹ Cal tenir en compte, però, que hi hagué dos cardenals que s'oposaren al nomenament d'Agustín, tot al·legant que no era fidel al Papa.

procurador Bernat de Sant Climent¹⁰ .

Agustín havia estat diferents vegades a Tarragona amb motiu dels concilis provincials. Durant les seves estades havia visitat l'arxiu, del qual havia copiat algunes coses, i s'havia passejat per la ciutat. Així ho fa palès a Orsini a la carta del 12-11-74, durant el seu últim sojorn: *"Son andato a salutar Demosthene de parte vostra che se non fossi la disgratia del naso saria una bella cosa, è di buona mano et di buona pietra..."* . Per això, tot just assebetat de la proposta reial escriu al seu amic fent-li avinent les característiques econòmiques de la seu, demanant-li que intercedeixi davant el cardenal Farnese i el Papa perquè l'ajudin monetàriament, i elogiant-li la ciutat: *"Vale il doppio che questa Ilerdense, appresso XX m(iglia) ducati ma bisogna defalcare 4 miglia di pensione, et altri carichi di sussidii et altre cose. Et se S. S. Illma. (Farnese) non mi aiuta , per le bolle bisognara impegnarmi et fallire tandem..., et anchora ho bisogno che con S. Sta. interceda che o con fruti della sede vacante o per altra via io non vada al hospitale delli incurabili....La terra è piccola ma molto antiqua et piena di inscriptioni, et ha un hippodromo et parte di un theatro o naumachia...et il Archivescovo è signore temporale et spirituale in gran parte della diocesi "* ¹¹ .

L'entrada a la ciutat tingué lloc el dia 10 de mars i estigué enterbolida per un petit incident protocolari entre els cònsols de Tarragona i els cavallers aragonesos del seguici de l'arquebisbe, que no volien descavalcar per entrar pel portal dels Predicadors, igual com havien fet els cònsols¹² .

Pastor ovium

Celebrà dos concilis provincials i dos sínodes. El primer dels concilis, del 6 de juny de 1577 fins el 28 de gener de 1578 amb dues interrupcions, tractà bàsicament de qüestions econòmiques. Al segon, convocat pel dia 18 d'octubre de 1584, es tractà l'aplicació del concili de Trento i s'aprovà continuar-ne les sessions el quart diumenge de Pasqua de 1586, sessions a què Agustín ja no podria assistir a causa de la seva mort.

Pel que fa a l'administració eclesiàstica atorgà permisos als generals respectius per tal que els frares mínims s'instal·lessin a Valls i el recolets a Alcover i a Riudoms¹³ .

El jesuïtes, que s'havien instal·lat a Tarragona el 1575 sota els auspicis de Gaspar de Cervantes, trobaren un valedor en el nou arquebisbe¹⁴ . Zapata, gran

¹⁰ Per a l'estada a Tarragona cal consultar J.BLANCH. *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i primada de Tarragona*, Tarragona 1985 (reimpressió facsimil).

¹¹ Carta del 15-3-76.

¹² BLANCH, o. c. o. 152.

¹³ Ibid.

¹⁴ Per a la relació amb els jesuïtes v. BORRAS, A. "Antoni Agustí, arquebisbe de Tarragona i la casa noviciat de la Companyia de Jesús" ap. *Jornades II*, pp. 107-123.

admirador de la Companyia, ja li donava el seu parer favorable el 20 de maig de 1577: "Yo prometo a V. S. I. que es maravilloso el fruto que aqui hazen los de la Compañia en todos y particularmente en las letras humanas que aqui (Madrid) leen, y en otros quatro collegios alrededor de aqui". No obstant això, circumstàncies internes de l'ordre, fonamentalment de caire econòmic, impediren que Agustín veiés acabada la casa-noviciat. És sabuda la seva benvolença pels sacerdots jesuïtes, un dels quals, A. Schott, fou familiar seu els dos últims anys de vida i escrigué la seva *Oratio funebris*. El mateix Zapata li escrivia el 22 de novembre de 1583, referint-se a aquest: "*Por aqui passo un Flamenco a leer Latin y Griego en Çaragoça. Holgüe mucho de conocelle...dixome que el otro Collegio de la Compañia de Jesus que ha fundado en Toledo començava a leer en el este año; en el que aqui tratamos de hazer mas despacio se camina...*"

Un altre jesuïta -després cartoix- amb qui tingué molta relació fou Francisco Aduarte, rector de la petita comunitat tarragonina i, posteriorment, un dels editors romans dels concilis¹⁵. Col.laborà amb Agustín durant un període de dos anys (1581-1583) en la composició del *Iuris Pontificii veteris epitome*, manuscrit que s'endugué a Roma quan fou reclamat pel papa Sixte V, amb l'encàrrec d'editar-ne la segona i tercera parts, puix que la primera s'havia editat a Tarragona el 1587. Segons Claudio Leonardi Aduarte és "*uno scholaro dell'Agustín, che dal maestro apprese certamente un metodo di lavoro scientifico e da lui fu avviato alla conoscenza di una vasta rete di fonti giuridiche e storiche*"¹⁶.

Benefactor de la ciutat

La seva preocupació per la diòcesi tingué també una vessant social, com havia tingut a Lleida. Poc temps després d'arribar a la ciutat, s'ocupà de combatre el bandolerisme existent a zona i, a tal fi, el 20 de març de 1581 aconseguí que la vila de Reus, que pertanyia a la jurisdicció del Capítol, passés a mans de l'arquebisbe, a canvi d'una pensió anual de 1200 lliures de la mitra a aquell. La mesura pretenia dissuadir els bandolers de refugiar-se a Reus, on sabien que l'arquebisbe no hi tenia jurisdicció civil ni criminal¹⁷. Malgrat comptar amb l'aprovació del Rei i del Papa, els de Reus pledejaren a Madrid i a Roma perquè no estaven conformes amb la decisió. La resolució del plet no arribà fins el pontificat del successor d'Agustín, Joan Terés. En aquesta mateixa línia d'actuacions, promulgà la butlla de Gregori XIII de 15 de febrer de 1577 contra els bandolers.

Impulsà la construcció d'un nou hospital fora muralles, donant un terreny i

¹⁵ V. LEONARDI, C. art. c. pp. 626 i ss.

¹⁶ art. c. p. 635.

¹⁷ V. BLANCH, o. c. p. 152-154; ESCODA et alii. "El pleito de la villa de Reus en tiempos de Agustín" ap. *Jornades II*, pp.287-299.

col.laborant econòmicament en l'obra que començà el 30 d'abril de 1580¹⁸ .

Tirà endavant l'Estudi General de Tarragona que havia fundat el 1572 el seu antecessor, el cardenal Cervantes, i publicà uns estatuts i ordenacions amb data 27 de juny de 1580 i 11 de setembre de 1581, tot i que algunes persones del seu entorn creien que la proliferació d'Universitats no conduïa a res de bo¹⁹ . Així s'expressava Zapata en una carta del 22-11-83: "...pareceme que lo que se haze oy por toda España es multiplicar de Universidades con poco provecho, sin traer la principal cuenta de la virtud y reformation de costumbres...". Només arribar a Tarragona cridà de València Felip Mei "un impressor moro, pero bien entendido...anda asentando su imprenta com poco caudal...y yo mas (le ayudo) de lo que otros harian"²⁰ . En aquesta impremta editaria totes les seves últimes obres i les Constitucions provincials i sinodals de Tarragona.

La relació de l'arquebisbe amb els òrgans de govern locals l'ha resumida Josefina Cubells amb aquests mots "...declinà el plet que tenia amb la Ciutat per la negativa en col.laborar a les despeses de construcció de la muralla;...donà a la Ciutat en emfiteusi la recaptació de la quarta part de la lleuda que li corresponia, sense renunciar al domini directe ni tampoc a la jurisdicció civil i militar que exercia sobre la Ciutat i el Camp...;durant el seu Arquebisbat Tarragona tingué el privilegi de la Taula de Canvi l'any 1581..."²¹ .

Princeps Ecclesiae

A manera dels grans cardenals humanistes, amb qui havia conviscut a Itàlia, procurà rodejar-se d'un cercle de personatges cultes. Ja hem parlat dels jesuïtes Schott i Aduarte. Segons Blanch, per decorar la nova capella del Santíssim de la catedral "portà de Roma a ses costas un pintor flamenc, gran official, per alguns quadros féu pintar en la paret de dita capella"²² . Aquest pintor és segurament Francisco Van der Stella a qui Agustín es refereix amb aquestes paraules el 31 d'agost de 1578: "Un certo pittore Stella che vene seco (amb Miquel Tomàs Taxaquet) in queste parti si è fermato in casa mia" , on encara devia ser el juliol de 1581 puix que Joan B. Cardona demana a l'arquebisbe "si V. S. Ilma. tuviesse el (quadro) de S. Catherina de Sena al bivo,

---

¹⁸ BLANCH, o. c. p. 154; ADSERA, J. "El Arzobispo Antonio Agustín y el Hospital de San Pablo y Santa Tecla de Tarragona" ap. *Jornades II*, pp. 1-18.

¹⁹ V. SABATE, J. M. et alii. "Los estatutos de la Universidad de Tarragona y Antonio Agustín" ap. *Jornades II*, pp. 245-286.

²⁰ Carta a Zurita del 8-12-77 .

²¹ ap. "Relacions entre l'Arquebisbe Agustín i el Consell de la ciutat de Tarragona" ap. *Jornades II*, p. 205.

²² o. c. p.154.

*holgaria tener una copia de Estella*²³ .

A la mateixa carta Cardona li recomanava de retenir a casa seva un altre personatge, Pere Galès, a qui havia enviat amb cartes de recomanació²⁴ . El breu sojorn d'aquest a Tarragona camí de Roma fou suficient perquè sorgís entre ells una durable amistat, com a prova de la qual ens han quedat dues cartes: una tramesa des de Barcelona el 27 de setembre del mateix any i una altra des de Pàdua el 2 de setembre de 1582, en la qual li diu que l'ha escrit des de Marsella on ha romàs dos mesos i li comunica novetats sobre els seus amics Pinelli i Orsini i sobre llibres, monedes i inscripcions, la qual cosa indica que havia copsat perfectament quins eren els veritables interessos de l'arquebisbe. Aquest, a mena de reconeixement, el fa aparèixer com un dels interlocutors als seus diàlegs *De emendatione Gratiani*.

Un altre personatge que s'hostatjà a casa de l'arquebisbe, probablement el 1585, fou Antonio de Povillon que hi redactà un volum d'inscripcions romanes de Tarragona, utilitzant, amb el consentiment d'Agustín, el material inèdit que havia elaborat Ponç d'Icart sis anys abans²⁵ .

Seguint també l'exemple dels grans eclesiàstics renaixentistes que havia conegut (ambdós Farnese, Madruzzi, de Cesi, Carpi, ...) habilità una mena d'*hortus archaeologicus* on reuní una col·lecció d'antiguitats formades principalment per inscripcions²⁶ .

Agustín i Zurita

Ja hem dit que la coneixença entre ambdós aragonesos es remontava a l'any 1531 o 1532 i que havien coincidit després a Roma amb motiu del viatge de Zurita a Itàlia el 1550. Si bé conservem cartes entre ells anteriors a l'arribada del bisbe a Espanya, també és cert que la relació mútua prengué més força des que Agustín va arribar a Lleida. El cronista de la Corona d'Aragó esdevingué en certa mida un contrapunt a la figura d'Orsini. La relació entre aquest i Agustín era d'igual a igual; la relació amb Zurita sempre fou des d'un sentiment inconfessat de superioritat: Agustín havia estat gairebé trenta anys en contacte amb els humanistes italians, mentre que Zurita pràcticament no havia sortit d'Espanya.

---

²³ Carta del 14-7-81.

²⁴ Notícia extreta d' E. DURAN " Antoni Agustí i els cercles..." p. 273, que dóna com a font una carta publicada per Morel Fatio a 'L'hétérodoxe catalan Pedro Galés" p. 11. Consultat l'article, no hem reeixit a trobar-hi l'esmentada carta de recomanació.

²⁵ V. p. 39. J. Massó a l' art. c. considera probable que Povillon fos el responsable, amb l'annuència d'Agustín, que una part del manuscrit de Ponç d'Icard sortís de Tarragona i anés a parar a Alemanya, a la biblioteca de Wolfenbüttel on es conserva actualment.

²⁶ V. SANCHEZ REAL, J. "El museo arqueológico de Antonio Agustín" ap. *Jornades II*, pp. 495-503.

Un exemple d'aquesta actitud, el trobem en la famosa polèmica sobre l'ortografia, desencadenada arrel de la correcció dels *Indices rerum ab Aragoniae Regibus gestarum ab initiis Regni ad annum MCDX*, versió llatina resumida de la primera part de l'obra de Zurita. Aquest havia rebut l'encàrrec d'elaborar els Annals en castellà i un resum traduït al llatí. Agustín havia expressat ja des de Roma el seu interès en què el projecte es tirés endavant ²⁷. El cronista, sabent la competència del seu amic en el coneixement de la llengua llatina, li trameté l'exemplar de la traducció per tal que li supervisés. L'11 de maig de 1576 Agustín escrivia "*en el Chronico de v. m. comienço a traçar mi censura*" i així encetava la polèmica, en criticar l'ortografia llatina utilitzada per Zurita, que no s'adequava a "*las piedras, y medallas y libros antiguos*". Tot remetent-se a l'Orthographia d'Aldo Manuzio, li proposava canviar "*caetera, pene, conditio, ademptus, sequutus...*" per "*cetera, paene, condicio, ademptus, secutus...*" així com la llatinització d'alguns antropònims o topònims i acabava dient "*esta manera de tropiezos iran en mi censura; v. m. lo juzgara mejor*".

Dos mesos més tard, el 28 de juliol, apareix un nou element a la polèmica: la detractació de Tàcit com a model de prosa historiogràfica, del qual encara que "*la manera de tratar la historia es mas allegada a nuestros tiempos, y assi se pega a v. m. mas presto*", no obstant això, "*es algo duro, que quiere ser breve, y no tiene el estilo y delecto de Cesar*".

El maig de 1577 havia acabat la censura i li envià "*su historia Latina con la postrera parte de lo que he notado en ella, que podra ser den mas en que entender a v. m. mis errores, que la composicion principal, pero quexese v. m. de si mesmo, que me conjuro que assi lo hiziesse*".

Zurita aleshores pensà d'imprimir a Tarragona la crònica llatina i la segona part dels Annals, amb el beneplàcit de l'arquebisbe que li responia: "*yo holgare mucho que se impriman essas obras de v. m. aqui, y dare todo el favor y ayuda que pudiere... De la carta de v. m. entiendo que vendra el impressor con sus componedores, y que traieran las letras y forma y otros aparejos de la estampa...*" ²⁸

Aquest projecte, però, no es dugué a terme. No conservem cartes dels onze mesos següents; tot i així, sabem que el 17-11-78 Agustín tenia els primers 250 folis de la segona part dels Annals -els cinc primers llibres de la qual s'havien acabat d'imprimir el 20 d'octubre- i que el 24 de novembre Zurita li demanava "*que con la misma ponga su censura, que verdaderamente me da la vida, pues a mi me queda mi lugar para los cargos que tuviere...*". Malgrat aquesta sol·licitud, el cronista no acceptà gaires suggeriments dels que li havia fet Agustín, perquè aquest, en un to indignat, li escrivia el

---

²⁷ V. p. 186.

²⁸ Carta del 19-12-77.

5 de desembre de 1578: *"no crea v. m. que parare... de notar lo que o no me agrada o alomenos me es dudoso... si no estuviera de molde lo que yo leo, quiza usara mas diligencia, y si no aprovecha nada lo que noto, basta que yo pienso hazer obra de buen amigo"*. Li torna a retreure el fet que imiti Tàcit en comptes de Ciceró i que no inclogui en la seva historia *"las oraciones directas y obliquas que en Tucidides y Livio y Salustio dan gran ornamento a su historia"*. *"En las orthographias hara lo que le mandare"* - continua- *"...si en el Chronico no hizo v. m. lo que le avise... a mi no me va mucho... con todo esso yo usare de la libertad que debo a buen amigo de dar el aviso... Es imposible que en cien cosas que yo diga no acierte tres o quatro y essas valdran algo para alguna cosa..."*

Zurita amb gran capteniment li raona totes les objeccions que li ha fet l'arquebisbe, no sense contradir-se de passada: *"yo nunca suplique a V. S. por la censura deste libro (l'última part dels Annals) , ni por su parecer, sino V. S. por su acostumbrada bondad...la envio con aquella verdad y virtud que suele..."* ²⁹

Agustín, en la seva resposta del 22 de desembre, continua insistint en la bondat de l'estil de Ciceró en contra del de Tàcit i en la necessitat *"de escrevir como se pronuncia"*, premissa amb la qual assenteix Zurita, tot i que en to d'humor li havia escrit que no tothom pronuncia igual i que, per tant, és molt difícil posar-se d'acord sobre quina és la forma correcta.

Finalment, Zurita el 13 de gener de 1579 li escriu una carta amb opinions força dures, començant per l'hipòcrit panegíric de la personalitat d'Agustín, i acusant-lo de ser un aficionat *"deste genero de contienda y esgrima. Y heme acordado con quanta ufanía D. Rodrigo Zapata nos andava mostrando en Madrid las censuras que V. S. embiava a Alvar Gomez y creo que tambien Ambrosio de Morales...Assi veo que esto lo toma V. S. por regocijo y passatiempo y ellos si tanta gana tienen de la censura de V.S. la tuvieron muy bien merecida, pero yo que nunca la quise por este camino ni la pidi, por que razon soy tan rigurosamente corregido y tratado de quien tantas ocupaciones y tan grandes trae sobre sus hombros"*. Encara hi haurà una rèplica i una contrarèplica amb alguna frase força ofensiva d'Agustín, en què ambdós personatges continuaran mantenint els seus respectius criteris³⁰.

Els cinc últims llibres de la segona part dels Annals s'acabaren d'imprimir el 14 de febrer de 1579.

Activitat intel.lectual i editorial

---

²⁹ Carta del 12-12-78.

³⁰ Cartes del 24 de gener i del 6 de febrer de 1579.

Els treballs d'aquesta última etapa es centraren en els temes que havia conreat amb més gust durant tota la seva vida.

Rodrigo Zapata és qui l'anima a endegar els *Diálogos de las monedas* (1587) i és qui li llegeix els esborranys, els hi corregeix, i li tramet suggeriments i material nou per a enriquir aquells apunts que havia començat de recollir quan era a Roma i a Allife. Continua rebent descripcions i exemplars de monedes de Zapata³¹, de Zurita³², d'Alvar Gómez³³, del duc de Villahermosa³⁴, de Juan Aguilon, d'un argenter de Sòria³⁵. El seu engrescament és el mateix que quan no tenia pràcticament nummari: "*Di novo posso scrivere essersi trovate piu de 500 medaglie di argento in questo territorio, tutte di Imp(erato)ri... E rara una di Manlia Scantilla moglie di Dio Juliano..., sono alcuni roversi rari come tra l'altri uno di Elagabal (Antistes Sanctissimus)... Della corte regia mi fu mandata una d'oro Greca di Pyrrho...con raro roverso*"³⁶.

A començament de gener de 1579 ja preparava el manuscrit. Zurita en veure'l "*quedo tan contento..., aunque no pudo verlos todos (els diàlegs), que me ha ofrecido que en llegando a Madrid me enviara sus medallas, que dice habra que añadir con ellas*"³⁷. Amb tot, Agustín no considerava que era un llibre digne de ser redactat en llatí, contra el parer del seu amic aragonés que "*quisiera que fuera en lengua latina, porque en lengua vulgar no gozasen hombres sin gusto de esta erudicion*"³⁸.

Continuà recollint material sobre els concilis de forma infatigable. Tenia preparades dues obres sobre aquest tema. La primera és aquella història en què havia començat a treballar de forma sistemàtica a Lleida. La segona era un "*epitome de concilios*" que ja preparava a començaments de 1580. Gervinio Calenio, l'editor de Surio, es posà en contacte amb Agustín el febrer de 1581 per oferir-li la possibilitat d'editar els concilis grecs juntament amb els llatins. Malgrat s'acomplia un desig llunyà, Agustín va refusar l'oferiment argüint "*si non a me longius abesses, mitterem statim tam graeca, quam latina, ut quacumque ratione ederentur. Quod si etiam fieri posset, ut vel tu, vel aliquis ex tuis in Hispaniam cum typis veniret: multo libentius, et libris et pecuniis adjuvarem*"³⁹. L'arquebisbe encara tenia l'esperança que Felip II endegués

---

³¹ Carta del 20-5-77, desembre 78 i 3-7-80.

³² Carta de Zurita del 13-1-79.

³³ Carta d'Alvar Gómez del 5-5-78 i a Zurita del 22-12-78.

³⁴ Carta del 21-10-77.

³⁵ Carta de Zapata del 27-6-80.

³⁶ Carta a Orsini del 15-3-83.

³⁷ Carta de Zapata del 15-3-79.

³⁸ Ibid.

³⁹ Carta del 13-2-81.

l'edició, o potser pensava aprofitar un projecte que tenia aquest de portar impressors de grec: "*Scio Philippum Regem ante hoc bellum Lusitanum cogitasse typographos undique accersiri iubere ut multos libros ex thesauris bibliothecae regiae edi curarent*"⁴⁰.

Una vegada més un projecte que havia estat preparant durant molts anys restava inèdit i serviria per als editors romans dels concilis (1602-1618).

Tot i que col.laborà eficaçment en la correcció del Decret de Gracià feta a Roma per molts dels seus amics sota els auspicis papals, ell també l'esmenava personalment, de manera que, malgrat que el 1582 aparegué l'edició romana, decidí continuar el seu treball. Zapata li escrivia el 22-11-83: "*Los dialogos de Graciano aguardo con mucho deseo y lo que V. S. I. ha añadido a la edición Gregoriana de su Santidad...*" Fins i tot ens consta que quatre mesos abans que morís l'arquebisbe, Latinio va rebre "*dialogos quinque prioris libri de emendatione Gratiani inscriptos nuper a te editos, quos statim avidissime legi, simulque notas...*"⁴¹ De fet, Agustín no el pogué veure al carrer ja que el publicà Mey l'any següent a la seva mort amb el títol *De emendatione Gratiani libri duo*.

Una altra de les obres que es publicà durant la seva estada a Tarragona fou el *De legibus et senatusconsultis*⁴². De ben segur que aquesta és la obra de gènesi més llarga de totes les que preparà Agustín, ja que l'havia començada a Bolònia l'any 1544. Pyrrho Tharo posseïa l'exemplar de la primera redacció i, volent-lo editar, "*fui avisado si queria mudar algo o si tenia otra copia mas cumplida y assi fueron alla esos quadernos (els d'una segona redacció feta a Roma)*"⁴³. Si no hagués estat per aquest jurisconsult italià amic seu, segurament l'obra hauria restat inèdita per idèntica raó que ho restaren moltes d'altres. El mateix Agustín confessa que "*despues (de la primera redaccio) viendo que otros havian publicado esse argumento y teniendo otras ocupaciones dexa essa segunda edicion imperfecta*"⁴⁴.

Des del punt de vista formal podríem dir que és la moneda de canvi amb què l'arquebisbe pagà Orsini pel fet d'haver-li permès col.laborar en les seves *Familiae romanae*, ja que l'italià hi afegí una mena d'apèndix amb fragments de lleis antigues i de decrets senatorials amb notes pròpies. L'edició es dugué a terme a Roma. Orsini escrivia al seu amic Pinelli el 18 de març de 1581: "*Mons(igno)r Ant(oni)o Aug(ustin)o m'ha*

---

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Carta del 5-1-86.

⁴² Sobre la gènesi d'aquest llibre caldrà veure el treball que preparava el professor J.L. Ferrary, un avenç del qual constituí la seva aportació al Col.loquium Antonio Agustín and the Culture of his time (London 1990).

⁴³ Carta a Orsini del 8-3-82, fins ara inèdita (v. p. 630), on es pot llegir una síntesi de l'evolució d'aquest treball.

⁴⁴ Ibid.

scritto et ha mandato qua un suo volume De legibus et senatusconsultis da stamparsi in Roma a sue spese, bellissimo libro et pieno d'antichità..."⁴⁵ El 2 de setembre del 82 Pere Galès li notificava que l'obra estava pràcticament enllestida: "*Lo De Legibus aguardamos con grandissimo desseo, que escribe M. Fulvio ser ya acabado, sino que se han de añadir las inscripciones tocantes a aquella materia*". El llibre sortí al carrer el 1583.

Dos anys després que Agustín hagués pres possessió de la mitra tarragonina Felip Mey edità el *De nominibus propriis τοῦ Πανδεκτοῦ Florentini cum Antonii Augustini Arch. Tarr. notis* El projecte de l'arquebisbe havia estat molt més ambiciós del que finalment veié la llum pública. Agustín hauria volgut publicar un índex de tots els termes que apareixen a les Pandectes, però el seu projecte quedà reduït a la publicació del recull de tots els passatges del Digest on figura un nom propi -d'un personatge, d'una llei, d'un decret... En una carta a Orsini del 23-8-72 ja li comunicava que havia "*raccolto i nomi di tutti i sassi, et medaglie, et tavole mettendo solamente i nomi, et non tutta la inscrizione, et alcuni luoghi di auttori, et libri antiqui come...le Pandette di Fiorenza. Ma di questo ultimo libro mandarò presto fuori un libro con gran curiosita delli nomi proprii posti in dette Pandette*"⁴⁶ . El 31 d'agost de 1578 ja en preparava l'edició - "*Io son alle mani colla stampa delli nomi proprii delli Digesti, et certe altre cose...*" - que aparegué el 1579⁴⁷ .

També col.laborà, per manament exprés del rei, en la correcció de les etimologies de Sant Isidor, tasca que Felip II havia confiat a Álvaro Gómez. Juntament amb aquests treballs de gran envergadura, Agustín publicà obres menors: els *Constitutionum Provincialium Tarraconensium libri quinque* (1580); les *Constitutionum Synodaliū Tarraconensium partes quinque* (1581); uns *Canones Penitentiales* (1582); les *Constitutiones Concilii Provincialis Tarraconensis* (1584); la traducció de la butlla *In Coena Domini* i la d'altres documents pontificis.

Amicis omnia sunt communia

Les relacions amb els seus amics italians es ressentiren a causa d'un incident amb Latino Latinio, que provocà un tall gairebé total en la correspondència no solament amb aquest, sinó també amb Orsini, el qual escrivia a Pinelli el 16 de gener de 1580:

⁴⁵ ap. DE NOLHAC. o. c. p. 51 n. 2.

⁴⁶ Als folis 36r-38v del Matr. 12639 existeix un llistat de noms propis ordenats per famílies, manuscrit d'Agustín, encapçalat *ex num(mis) arg(enteis)*, que probablement sigui un d'aquests esborranys de què parla.

⁴⁷ V. FLORES, C. "Un estudio inédito de Antonio Agustín sobre los Digestos", article en què l'autor publica un sfolis inèdits del manuscrit Cop. A-M 813 relacionats amb aquesta qüestió.

"Di monsig(no)r A. Augustino non havemo lettere e più di due anni, sdegnato per certi versi che li fece messer Latino, benche non doveriamo patire noi altri..."⁴⁸ .

La causa de l'enuig foren uns versos que Latinio adreçà a Agustín en resposta a uns que aquest li havia tramès a ell el 9 de novembre de 1576. Els versos en qüestió duen data del 7 de febrer de 1577. Costa de comprendre la reacció que provocaren en l'arquebisbe, perquè no es tracta en absolut d'una crítica a l'actitud d'Agustín, sinó que Latinio només hi expressa el seu convenciment que l'únic que val la pena és dedicar-se a l'estudi de les matèries sagrades i abandonar les profanes, penedint-se una mica del temps que ell mateix hi ha esmerçat.

Olim cana meos mutarunt tempora sensus;
Urbisque cineres et virum
Concelebrata diu magnorum nomina, resque
Gestas inanis otii,
Insanique laboris opus vere esse putavi
Suisve busta marmorum
Admiranda, Deus! collapsa theatra, domosque
Mandavit?.....
.....
O varia mens mortalium
Scilicet hoc tandem Regni Caelestis ad aulam
Fessos reducet exsules,
Viderit haec Pyrrhus, videatque quoque Fulvius; at me
Non Petrus id Ciaconius
Nec mihi iamdudum coniunctos inter Iberos
Thomas Michael perdocent.

Acaba el poema amb un panegíric d'Agustín com a home de Déu. El primer sorprès per la indignació fou el mateix Latinio el qual, mig any després, escrivia a Matal: *"Antonius Augustinus tuus atque idem noster olim...coepit aliqua ex parte a me alienari; nuper vero iam sesquiannum cum ad versiculos ab eo missos ad me, versibus item respondissem..., omnino a me atque ab iis quorum opera uterque nostrorum in mittendis remittendisque versiculis usus fuerat, ita est alienatus ut ad ipsos, qui tamen eius negotia diligentissime in Urbe curare consueverant, numquam ex eo die scripserit"*⁴⁹ .

Agustín va explicar els seus motius a Orsini en la que seria l'última carta en molt

⁴⁸ Ambr. D. 423 (ap. NOLHAC o, c, p. 61 n. 4).

⁴⁹ Carta del 25-10-78 editada a *Latini epistolae, coniecturae et observationes...* Romae 1659-1667.

de temps, escrita el 5 de maig de 1577, on manifestava: *"Ha il torto m. Latino se vole impedire li studii delle lettere antiche le quali si intendono perfettamente con le medaglie con le inscrittioni con i libri di scrittori. Non che non siano migliori senza comparatione li studii delle lettere sacre et delle scienze, ma questo non fa che quelli si debbiano bandire"* . Fins a finals de gener de 1580 Agustín no tornà a donar senyals de vida a Orsini que escrivia a Pinelli *"...io non ho la colpa in questo suo humoraccio, del qual vedo che egli hormai si sia avveduto, et tuttavia il S(igno)r Latino fa de'versi dove lo chiama dubium amicum"* ⁵⁰ . Orsini no sembla recordar la carta del 31 d'agost de 1578, si bé cal dir que és l'única que conservem des del maig de l'any anterior. Dues cartes del juliol i del setembre de 1581 ja ens mostren una relació amb Orsini totalment normalitzada.

De la mateixa manera, un comentari en una carta de Chacón del maig de 1580 - *"Desseo saber en que entiende V. m. y M. Latinio Latini y como les va de salud al qual mande dar mys encomiendas"* - ens indica el restabliment dels contactes entre ambdós amics⁵¹ . És precisament una carta de Latinio, que duu data de 15-1-86, la que tanca l'epistolari conegut fins ara⁵² . En ella Latinio l'exhorta que vagi a Roma amb uns mots que presagien l'acabament definitiu dels intercanvis entre un home, que potser hauria volgut néixer a Itàlia, i una terra, que potser hauria volgut tenir-lo com a fill: *"Vale et Urbem aliquando tandem revise, clientesque tuos atque amicos veteres praesentia tua solare. Mihi certe nihil poterit accidere iucundius si antequam moriar te videam, atque complectar. Iterum vale et me ama. Roma"*. Així resonaven altra vegada aquelles paraules escrites vint anys enrere pel mateix Latini: *"Vivit apud me, vivetque et egregiae virtutis tuae, et singularis etiam erga me benevolentiae tam crebra, tamque iucunda recordatio, ut nullam unquam temporis iniuriam temere possit"*⁵³ .

La mort de l'home

Morí el dia 31 de maig de 1586 *"dissapte entre las sinc hores de la tarde...ab gran sentiment de tots"*⁵⁴ . Desconeixem la causa de la seva mort, encara que sabem que

---

⁵⁰ Carta del 20-1-80 ap. NOLHAC o. c. p. 76.

⁵¹ Carta del 18-5-80.

⁵² El professor Flores al seu article "Respuestas inéditas de A.A. a consultas de amigos" *Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid* 1987-88, p. 185, dóna notícia d'una carta inèdita de Latinio a Agustín datada el 20-4-86 que nosaltres desconeixem.

⁵³ Carta del 27-4- 66

⁵⁴ BLANCH, o. c. p. 156.

devia tenir problemes de circulació sanguínia⁵⁵ . Igualment, a partir dels originals autògrafs de l'última època, de traç tremolós, podem intuir algun problema de tipus nerviós. Fou enterrat a la capella del Santíssim Sacrament que ell mateix havia manat construir en el lloc de l'antic refectori per tal que *"des de ella se administràs als faels per los parrochials de la Seu"*⁵⁶ .

Molts dels seus companys havien mort abans, alguns dels seus col·legues el sobreviurien poc temps, el seu amic aconseguiria gairebé canviar de segle. Alguns s'estranyaren que no aconseguís la promoció a llocs més importants. Zapata encara el volia veure cardenal quan deia *"Su S(antida)d (Gregori XIII) ha dado muchos (capellos) y me he maravillado que conociendo tanto a V. s. I. y con la amistad no le haya dado alguno"*⁵⁷ . El cert és que la seva avidesa juvenil per aconseguir càrrecs desaparegué quan arribà a Espanya, i fou substituïda per una resignació que ell mateix palesa en aquests mots dirigits a Zurita: *"No estoi en edad de dessear humos, sino acabar my comedia conforme al personaje que Dios me ha cometido"*⁵⁸ .

L'intel·lectual més humanista de l'Espanya del segle XVI: aquest fou el seu personatge a la comèdia.

---

⁵⁵ Carta de Zapata del 3-2-84: *"El señor Prior besa a V. S. I. las manos y de la suerte que con el mal de su pierna se aviene mejor quando las varices se le hinchan, es con sangria y purga...; no se si el de V. S. I. es de essa suerte "*.

⁵⁶ BLANCH, o. c. p. 153.

⁵⁷ Carta de Zapata del 3-2-84.

⁵⁸ Carta a Zurita del 10-1-76.

**CARTES DE CONTINGUT EPIGRAFIC
I NUMISMATIC
(PERÍODE ROMÀ)**

Muy mag(nifi)co y muy R(everen)do S(eñ)or.

El S(eñ)or doctor Antonio de Lorençana me embio la serie de los Consules Romanos etc. que pocos dias ha se hallò y imprimio en Roma¹. Embiome tambien ciertas inscripciones antiguas escritas de mano, lo qual todo le dio
5 v(uestra) m(erced) para que me diesse, y desta m(er)c(e)d (que tengo por mui señalada) entendi, haver ido a manos de v(uestra) m(erced) una carta mia con algunos letreros antiguos, que yo embie por via del S(eñ)or Ant(onio) de Guzman². Y estonces quedè de embiar todo lo demas, que desta calidad descubriesse en esta provincia, especialmente en el camino de Estremadura, que
10 pretendia hazer. Y assi es, que yo fui alla, y hecha toda diligencia en los lugares, que estuve no pude hallar mas, de lo que a v(uestra) m(erced) embio en un pliego de papel. Embio otro de cosas que amigos mios curiosos y diligentes me han dado³. Lo uno y lo otro es muy poco para el desseo, que yo tengo de servir a v(uestra) m(erced). A quien supp(li)co resciba mi voluntad, que es (como sera
15 siempre) de hazer todo lo que v(uestra) m(erced) me mandare. Cuya muy Mag(nifi)ca y muy R(everen)da persona con salud y prosperidad conserve n(uest)ro Señor en su servicio. De Ledesma. XXVI de Abril. MDLI.

Las manos de v(uestra) m(erced) besa su servidor
Gaspar de Castro.

---

8 calidad *Vat.*: cantidad *Flor.* 9 a: en *Flor.*

[*A continuació hi ha el quadern d'inscripcions a què fa referència Gaspar de Castro*].

Fol. 205r

Año de 1550. Fui a la provincia de Estremadura, y estuve en Coria, Caceres, Merida, Placencia, Caparra, y en estos lugares vi y copie las memorias antiguas, que van en este pliego como en las piedras se contienen.

En Coria. En el pavimento de la iglesia mayor en marmol.

L. VALERIO

QVIR
SEVERINO
VALERIA. M. F
MARCIA
MARITO

(CIL II, 789)

En casa del Canonigo Franc(isco) de Miranda, en piedra comun. [*amb lletra d'Agustín:*
En Coria].

~~AN. XXXXV~~
H.S.E.S.T.T.L
T. TVRELLIVS. FLAVVS
VXORI

(CIL II, 787)

Parte de la cerca del lugar de Coria muestra ser de tiempo de Romanos. Y assi lo deve
ser el.

Fol. 205v

En Merida.

En esse lugar pense hallar muchas cosas desta calidad, y halle muy pocas, porque me
dizen que las han llevado de alli para diversas partes y que el Conde de Osorno llevo
mas de sesenta carretadas de grandes pieças de marmol para un monesterio que labro en
Galistro, y que alli se hizieron pedaços muchos letreros antiguos.

En la iglesia de Sta. Maria en una urna de marmol que agora sirve de pila de agua
bendita.

D M S
AELIAE. AGRIPPINAE
CONIVGI. RARISSIMAE
ET. SANCTISSIMAE
VIXIT. ANN. XXV
HYPATICVS. AVGVSTOR. LIB
SVB. PROC. XX
BENE. MERENTI
FECIT

(CIL II, 487)

En una pared nueva de la casa de Juan Martinez a la calle de St. Franc(isco) en piedra

comun.

P. ALFIVS. T. F. PAP.
MONVMENTVM. FECIT
SIBI. ET. T. ALFIO. T. F. PAP.
FRAT RI. ET. ALFIAE
IVCVNDAE. LIBERTAE
IMPENSA. SVA.

(CIL II, 528)

Fol. 206v.

Fuera de la ciudad a las torres viejas andavan sacando sylleria de unos cimientos soterrados, y entre otras piedras, vi dos con estos letreros.[*amb lletra d'Agustín*: En Merida]

IVNIA. VXSOR. FECIT. ANA
TELONTE. VIXSIT. ANNOS
LXIII

(CIL II, 568)

En casa de Pero Mexia de Prado junto a la iglesia de Sancta Maria en marmol.

D.M.S
G. LANCIVS
IVLIANVS
AN. XVI
H.S.E.S.T.T.L.
IVL. PROBA. MATER
FILIO PIÏSSIMO FACI
ENDVM. CVRAVIT.

(CIL II, 573)

En la mesma casa en marmol. [*Amb lletra d'Agustín*: En Merida]

D (*hedera*) M (*hedera*) S(*hedera*)
P (*hedera*) AELIO (*hedera*) VITALI
AVG (*hedera*) LIB(*hedera*) TABVL.
PROVINC (*hedera*) LVSITAN
AE . ET (*hedera*) VETTONIAE

STEPHANVS (*hedera*) LIB
ET . HERES (*hedera*) PATRO
NO (*hedera*) FECIT

(CIL II, 485)

[*Amb lletra d'Agustín*: En Merida]

CLOVATIA
C. L. IRENA
NVTRIX
IN. F. P. XII. IN. AGR
P . VIII.

(CIL II, 545)

Vi en Merida insignes reliquias de lo que fue en los t(iem)pos passados. y no se, si en toda Europa despues de Roma, hai lugar, que con lo que queda de su destroço y assolamiento mas representa su antigua majestad y grandeza.

Fol. 206r

En Caceres

En una casa pequeña de Alvaro de Ribera a la colacion de S. Maria vi una basa quadrada de marmol bien labrada. Y tenia en cada uno de los dos lados esculpida una hoja de palma, y en la parte delantera esta inscription.

IMP. CAESARI. LVCIO
SEPTIMIO. SEVERO.
PERTINACI AVG. PONT.
MAX. TRIB. POT. II. IMP. III.
COS. II. PRO. COS. P. P.
OPTIMO. FORTISSIM
PROVIDENTISSIMOQVE
PRINCIPI. EX. ARG. P. X.
C. D. IVLIO. CELSO.
ET. L. PETRONIO. NIGRO
. IIV. D.D

(CIL II, 693)

En el canton de una casa de Juan Velazquez de Avila

Q. NORB. Q. F
CAPITONI. AED. II. V
SVLPICIA. FAVSTA. SO
ET. IVLIA. QVINTILLA
VXOR

(CIL II, 695)

Del edificio de algunas puertas desta villa y parte de la cerca della, consta ser lugar antiguo. Demas de que hai en el algunas estatuas de marmol, especialmente una de la Diosa de la fortuna, que esta en la plaza.

Fol. 207v.

En Caparra

Muchas muestras vi aqui, de haver sido antiguamente pueblo señalado, aunque agora, sino son ciertas ventas todo lo demas esta poblado de enzinas. Queda oi un arco de mui hermosa estructura edificado en quadro de manera, que por cada lado haze arco. Y de todos quatro nasce una boveda, sobre la qual se vee un gran pedaço de argamassa maciço despojado ya del ornamento que tuvo de piedra. Y assi deste, como de las letras que hai en uno de los pilares del arco parece haver sido sepulcro de algun principal de aquel lugar. Esta encima del camino de la plata, y las letras que tiene son estas.

BOLOSE. ^ FIDIO
PELLI. F. MACRI. F
M. FIDIVS. MACER
TESTAMENTO. F.

(CIL II, 834)

La septima letra del primer renglon no se si fue A si M porque cae en una junta <de dos> piedras y no se divisa bien.

Fol. 208v.

En Caparra

Alli huve un pedaço pequeño de marmol, que traxe a Ledesma y parece haver sido basa de statua de la muger segunda del Emp(erad)or Severo, y tiene estas letras.

IVLIAE. AVG. MÂTRICASROR
CONIVGI. IMP. CAES. L. SEPT.

SEVERI. PII. PERTINACIS. AVG
ET. MATRI. M. AVR. ANT. IMP

////////////////////

ORDO. SPLENDIDIS
CAP

(CIL II, 810)

El quinto renglon esta picado y de las muestras de los que se siguen, y de un arco que hai en Roma en el foro boario intitulado a todos tres, se podria suplir lo que falta, desta manera.

ORDO SPLENDIDISSIMVS
CAPERITANORVM. DEVOTVS
NVMINI. MAIESTATIQVE. EIVS

Fol. 207r.

En Placencia

Ningunas señales de antigüedad vi en este pueblo, y aunque copie en el estos nueve letreros dizenme que un Dean de aquella ciudad studioso de cosas antiguas los traxo de las ruinas de Caparra, y de aquel contorno, y los puso en su casa donde yo los halle parte en un juego de pelota, y parte en una esquina de la casa.

En marmol

D.M.S
L. ATTIVS
NATALIS
LAMENSIS
ANN. XVIII.
H.S.E.S.T.T.L.

L. ATTIVS
AVITIANVS
FRATRI. PISSIM
(CIL II, 513)

En piedra comun

IVLIAE. LVPERCI. F.
LVPERCAE. M. FIDIVS
MACER. VXSORI
(CIL II, 835)

En piedra comun

C. MARC
V S. C L A R V S
H I S P A L E N S I S
AN. L. H. S. E. S.T.T.
L. MARCIA
PROCVLA.
PATRI. D. S. F. C

(CIL II, 825)

En piedra comun.

L. AEMILI
VS. CARIO
CLVNIEN
SIS. AN.
XXXVI
H. S. E
///T. TI///
RA. LEVIS

(CIL II, 819)

Fol. 208r.

En marmol. [*Amb lletra d'Agustín*: En Placentia]

AVITAE. MODERA
TI. FILIAE. AVIAE
OB HONOREM QVOT
CIVIS RECEPTA EST
CAPERAE COCCEIA
CELSI. FIL. SEVERA
NORBENSIS
CVRA ET IMPENSA
AVITAE. MODERA
TI AVIAE SVAE
POSVIT

(CIL II, 813)

[*Amb lletra d'Agustín*: En marmol. En Placencia]

TREBIAE
PROCVLAE
MATRI
COCCEIA CEL .
SI FILIA
SEVERA
NORBENSIS
(CIL II, 814)

[*Amb lletra d'A. el mateix*]

CAELIA. AVNIA
IVLI. FVSCI
TVBERIANI
VXOR. AN. L.
CLVN. H. S. E
IVLIVS. AVITVS
PRIVIGNVS
D S F C

(CIL II, 820)

En piedra comun

DIIS LARIBVS
CAFETICO
RVM . GEN

TILITATIS

(CIL II, 804)

[*Amb lletra d'Agustín: En Placencia*]

En una columna de piedra comun, que devio ser traida del camino que dizen de la plata, por que està cerca y desta suerte hai muchas en el, dispuestas a cierto trecho, que paresce espacio de milla. Y son de diversos emperadores, que restituian aquel camino.

IMP. CAESAR
 DIVI. TRAIANI. PAR
 THICI. F. DIVI. NER
 VAE. NEPOS. TRAIANVS.
 NVS. HADRIANVS
 AVG. PONTIF. MAX
 TRIB. POT. V. COS
 III. RESTITVIT
 CXIIX

(CIL II, 4669)

Fol. 209r.

[*En un altre quadern*]

De los letreros antiguos contenidos en este pliego no he visto los originales. Van escriptos conforme a los traslados, que a mi poder vinieron.

Este rescripto del Emperador Vespasiano se hallo en Cañete cerca de Malaga en una tabla de metal y della lo trasladò un Cavallero sevillano bien leído, que dizen Pero Mexia. Y huvo tambien copia el doctor Sepulveda, y diola a un estudiante, aunque legista, griego y latino, y assaz curioso de cosas antiguas, que me la dio a mi en este tenor y forma, sin faltar letra.

IMP. CAE. VESPASIANVS. AVG. PON
 TIFEX. MAXIMVS. TRIBVNICIAE
 POTESTATIS. VIII. IMP. XIIX. CONSVL
 VIII. PP. SALVTEM DICIT. IIII. VIRIS. ET
 DECVRIONIBVS. SABORENSIVM.
 CVM MVLTISS. DIFFICVLTISS. INFIRMITA

TEM VESTRAM PREMI INDICETIS PER
MITTO VOBIS. OPPIDVM SVB NOMINE MEO VT
VOLTIS IN PLANVM EXTRVERE. VECTI
GALIA QVAE AB DIVO AVG. ACCEPISSE DICI
TIS CVSTODIO. SI QVA NOVA ADICERE VOL
TIS DETIS. PROCOS. ADIRE DEBEBITIS. EGO
ENIM NVLLO RESPONDENTE CONSTITV
ERE NIL POSSVM. DECRETVM VESTRVM
ACCEPI. VIIII. KA. AVGVST. LEGATOS DIMI
SI. IIII. KA. EASDEM. VALETE.

II. VIRI. C. CORNELIVS SEVERVS. ET. M. SEPTIMI
VS SEVERVS PVBLICA PECVNIA IN AERE
INCIDERVNT.

(CIL II, 1423)

[*Al marge de la línea 11 amb lletra d'Agustín: his*]

El estudiante que me dio esta epistola, se llama Bartholome de Frias sobrino del doctor Aurelio medico que fue del Cardenal mi Señor.

Fol. 209v.

El Bachiller Juan Alonso Franco conterraneo del Doctor Sepulveda, y no se si deudo, que reside agora en Montoro, y haze officio de abogado me dio estos XVI letreros, que el vio y copio con toda diligencia en los lugares aqui señalados.

En la ciudad de Ecija a las espaldas de la capilla de S. Franc(isco) estan dos piedras largas de marmol blanco y tienen estos dos letreros, y deste primero se podria sospechar que Ecija fue Astigi.

P. NVMERIVS. MARTIALIS ASTIGITANVS
SEVIRALIS SIGNVM PANTHEI TESTAMENTO
FIERI PONIQVE EX ARGENTI LIBRIS. C.
SINE VLLA DEDVCTIONE IVSSIT.

(CIL II, 1473)

CAECILIA TROPHIME STATVAM PIETATIS TESTAMEN SVO EX ARG
P. C. SVO ET CAECILI SILONIS MARITI SVI NOMINE PONI IVSSIT
D. CAECILIVS HOSPITALIS. ET CAECILIA. D. F. MATERNA. ET CAECILIA
PHILETE HAEREDES SINE VLLA DEDVCTIONE. XX. POSVERE.

[Al marge de la línea 4 amb lletra d'Agustín: Hered.]

Fol. 210r.

Este epitaphio me dio en Coria el Licenciado Bejarano professor de grammatica. Y el lo huvo de frai Andres de Resendio Portugues su discipulo hombre adornado de buenas letras, y diligente Investigador de toda antiguedad. Y yo lo copiè, sin dexar nada, de lo contenido en el traslado, que vino a mis manos, quedando la lengua portuguesa en su fuerza y vigor.

Quando Sancto Loy Devora se fazia em tempo do bpo. dom Garcia entre esses antigos edificios que nelle habia foy achado hun marmor sobre hunas columnas ho qual a o tirar quebran. Tinha estas letras.

SERTOR. LVSIT. DVX IN EXTREM
ORB. PLAGA. D. IMMORT. FVGIENT. VOVET
ANIM. BVSTO CORPVS
QVI TIBI SALO TETHI SERVATVS
QVO. C. EBOR. RO. COS. COP. IPS. Q. CECI
DERAT OLIM. H. EREX. S.
CIRCVMVENTAM DOLO VMB. ELYSI
VM DIRIGE DIVA D.
S. T. T. L
AVLICVS. P.

(CIL II, 15*)

Sta agora quebrada em duas partes. idest

Sertorius Lusitanorum dux in extrema orbis plaga diis immortalibus fugientem vovet animam. busto corpus.

Qui tibi salo Tethi servatus Quo Caii Eborae Romani consulis copias ipsumque ceciderat. olim hoc erexit sacrum. Circumventam dolo umbram elysium dirige diva Dea.

Sit tibi terra levis
Aulicus posuit.

Fol. 210v.

En Porcuna en la iglesia de S. Benito en una piedra grande hai este epitaphio. Del qual

parece que en tiempo de Romanos se dixo Obulco Porcuna.

L. PORTIVS. L. F. GALERIA STILO
OBVLCONENSIS. AN. LXV
AEDILIS. IIVIR. DESIGNATVS. P. I. S.
H. S. E. S. T. T. L.

HVIC ORDO PONTIFICIENSIS OBVLCONENSIS LOCVM SEPVLTVRAE
IMPENSAM FVNERIS LAVDATIONEM STATVAM EQVESTREM DECREVERE
(CIL II, 2131)

En el mesmo a la esquina de la casa de Martin de Granda està este fragmento en marmol cardeno.

M. PORCIVS. M.
HEREDIBVS MANDO ETIAM CINERE VT M
VOLLET MEVS EBRIVS PAPILIO IPSA OSSATE
SI QVIS TITVLVM AD MEI NOMINIS ASTITERIT DICA
AVIDVS IGNIS QVOD CORPORE SOLVTO SEVERIT IN
(CIL II, 2146)

Fol. 211r.

En la iglesia de S. Benito del mesmo lugar de Porcuna hai una piedra muy notable, labrada concava a manera de paves y con estas letras.

C. CORNELIVS. C. F.
C. N. GAL. CAESO. AED.
FLAMEN. IIVIR. MV
NICIPI. PONTIFICIS
C. CORNEL. CAES.
F. SACERDOS
GENT. MVNICIPI.
SCROFAM CVM
PORCIS TRIGIN
TA IMPENSA IPSO
RVM. D. D

(CIL II, 2126)

[Al marge de la línea 7 amb lletra d'Agustín: GenI]

En el mismo a la puerta de Anton Calcado esta una piedra de marmol azul quebrada y tiene este letrero sin principio ni fin.

{ CORNELIVS
PRON. GAL.
NA. AEDIL.
MORTEM TESTAMENTO
STATVAS SIBI ET PATRI EQVESTRES
MATRI PEDESTREM PONI IVSSIT
CORNELIA. L. F. ANVS SOROR
P. C

(CIL II, 2130)

[Al marge de la línea 1 amb lletra d'Agustín: P.F.C.N]

Fol. 212r.

En la villa de Alcaudete a la puerta de la fortaleza que dizen de palacio en piedra marmol.

Q. VALERIVS. OPIALVS
AVGVSTALIS. PER. P.
HVIC ORDO MVNICIPI FRAVA
SOSON. LIGITANORVM
SCENAS PVBLICAS DECREVERE
ET LOCVM IN QVO STA
TVAS SIBI VXORI LIBERISQ
PONERET LOCO ADSIGNATO
PONENDAS CVRAVIT

(CIL II, 1721)

Fol. 211v.

En Martos esta labrado un altar con quatro grados en la mesma peña que dizen de Martos hazia la parte de poniente, y sobre el altar hai una como niche de algun idolo que devio haver alli. y en el friso del frontispicio que esta sobre todo esto hai dos renglones de a cada nueve palmos en largo, y las letras son tan grandes como uno, y son estas.

Q. IVLIVS. Q. F. T. N. SERG. CELSVS.
AED. HVIR. BIS DE SVO DEDIT

(CIL II, 1679)

En Martos dentro en la iglesia de S. Marta debaxo del coro hai un quadro de marmol con estas letras.

P. LITATI (*hedera*) AVG
L. LVCRETIVS FVLVIANVS FLAMEN
COL. IMMVNIVM PROVINTIAE
BAETIC. PONTIF. PERPETVVS
DOMVS AVG. T. P. I. LX. ARG. P.
OB HONOR. PONTIFICATVS
LVCR. L. F. CAMPANA ETIAM PERP DO
MVS AVG. AEDILIS AD DEDICATIONEM
SCENICIS LVDIS QVADRIVVM
ET CIRCENSIBVS ET EPVLO DIVIS OPOSVIT
HVIC DONO LVCR. CAMPANA AMPLIVS NOMINIS. QQ. CORONAM
AVREAM ADIVNXIT
D . D . D

(CIL II, 1663)

[Al marge de la línea 1 amb lletra d'Agustín: Pietati]

Fol. 212r.

En Martos, es una gran piedra y tiene estas letras a un lado

L. IVLIO. L. F. STĒR
CVLLIONI
II. VIR.
COL. AVG. GEM
D . D

(CIL II, 1680)

En Martos, en el cimiterio de S. Marta, a la plaza, en un gran quadro de marmol.

IMP. CAESARI. M. AVRELIO
ANTONINO. AVG. DIVI SEPTIMI
SEVERI PII PERTINACIS
AVG. ARABICI ADIABENICI
PARTHICI MAXIMI PA

CATORIS ORBIS FILIO
D. D. RESPUBLICA
TVCCILLANORVM

(CIL II, 1669)

En el mismo lugar en otro quadro semejante y no se lee el primer renglon.

////////////////////
AVG. DIVI SEPTIMI
SEVERI PII PERTINACIS
AVG. ARABICI ADIABENICI
PARTHICI MAXI
MI PACATORIS ORBIS FI
LIO. ET. M. AVRELII ANTO
NINI IMP. FRATRI. RES
PVBLICA TVCCILLANORVM
D . D . D

(CIL II, 2170)

Fol. 212v.

En la villa de Arjona, en una torre del alcaçar, que parece en tiempos de Romanos, hai un marmol redondo con estas letras [*Amb lletra d'Agustín després d'haver esborrat el mateix text de Castro*].

IMP. CAESARI. AVG. PONT. MAX.
TRIB. POT. XXXIII. COS. XIII.
PATRI PATRIAE VICTORIAE SACR.
AEMILIVS. L. F. NICELIVS. AED. HVIR. D. S. P. P.

(CIL II, 2106)

En la mesma villa a la puerta que dizen de Andujar esta otro marmol redondo con esta inscription.

L. CAESARI. AVGVSTI. F. DIVI
NEPOTI. PRINCIPI IVVENTVTIS
D . D

(CIL II, 2109)

En la mesma puerta en un marmol cuadrado que tira a jaspe.

LIBERO PATRI
AVG. SACRVM.
IN HONORE
PONTIFICATVS
L. CAL. PVBINIVS
L. F. CAL. SILVINVS
HVIC BIS FLAMEN
SACROR. MVNICIPALIM
PONTIFEX DOMVS
AVGVSTAE
D. S. P. D. D.

(CIL II, 2105)

[Al marge de la línea 5 amb lletra d'Agustín: Calpurnius; idem de la línea 6: Gal.]

En la mesma Arjona a la plaça en la esquina de la iglesia de S. Martin en un quadro de marmol azul hai estas letras.

IMP. CAESARI DIVI TRAIANAE
NI PARTHICI FILIO DIVI NERVAE
NEPOTI TRAIANO HADRIANO
AVGVSTO PONT. MAX. TRIB. POT
XIII. COS. III. P. P. (*hedera*)
MVNICIPIVM. ALBENSE
VRGAVONENSE. D. D

(CIL II, 2111)

COMENTARI

1. Els *fasti consulares* o fastos capitolins, anomenats així per la ubicació que se'ls donà, havien estat descoberts a Roma el 1546 i editats per Marliani el 1549. Carlo Sigonio en feu una nova edició a Mòdena el 1550, a la qual es refereix possiblement Castro malgrat escrigui “ *se imprimio en Roma* “. Les edicions de 1557 i de 1558 dutes a terme per Strada i per Panvinio, ambdues basades en el text establert per aquest últim, constitueixen un dels temes principals de la correspondència entre Agustín i Panvinio, objecte del nostre estudi.

2. Al final del ms. Vat. Lat. 6040 (ff. 150r-212v), que el CIL¹ atribueix a Matal, existeix un recull d'inscripcions encapçalades amb el títol *VARIAE INSCRIPTIONES EX SAXIS ANTIQVIS ROMANAE ET HISPANICAE GASPARIS CASTRI BLETISANI MANV*. A l'angle inferior esquerre del mateix foli, escrit amb lletra de Matal, hi consta *Jo. Metelli Sequani; Jac. Taveræ munere*.

El recull no és uniforme sinó que s'hi poden distingir tres parts ben diferenciades. Un primer conjunt d'inscripcions romanes (ff. 150r-189r) amb numeració romana, interna i contemporània a la còpia dels epígrafs, que va de l'I al XXXIX. Un foli de transició (190r-v) designat amb el número 40 i, a continuació, un conjunt d'inscripcions hispàniques (ff. 191r-202r) amb numeració aràbiga que va del 41 al 52 i que, és clar, continua correlativament la numeració romana del primer recull. Els dos folis següents (203 i 204) els ocupa el text i el sobre de la carta que tractem i tenen la numeració interna 53 i 54. Finalment segueix el conjunt d'inscripcions hispàniques (ff. 205r-212v) amb la numeració interna 55 a 62.

És evident que aquest últim recull és el que Gaspar de Castro envia a Agustín amb la carta que estem comentant i que nosaltres hem transcrit, tot ordenant-lo segons la lògica interna del text, puix que en el manuscrit existeix un cert desordre pel que fa a la col·locació correcta dels folis.

El segon recull, d'inscripcions d'Hispania, comença amb el següent encapçalament “ *Viniendo de Roma el año de MDXL vi en Barcelona en diversas partes della lo aqui contenido* ”. A part de les inscripcions de Barcelona n'hi ha d'Osma, S. Esteban de Gormaz, Salamanca, Ledesma, Alcántara, Coruña, Leon, Astorga, Zamora, etc... La lletra és sens dubte la mateixa que la de l'autor de l'últim recull, és a dir, Gaspar de Castro, i creiem que es podria identificar amb el conjunt de “ *algunos letreros antiguos, que yo embie por via del S(eñ)or Ant(onio) de Guzman* ” de què parla Castro en aquesta carta. Malgrat ésser dues col·leccions diferents, no seria estrany que

---

¹ VI, p. XLIX i II, p. IX

s'haguessin conservat plegades atesa la seva proximitat cronològica i temàtica.

El primer conjunt d'inscripcions romanes sembla pertànyer a una altra mà i no es pot considerar de cap manera contemporani dels altres dos. És un recull molt estudiat i treballat per qui en fou el destinatari, la identitat del qual ens quedarà aclarida tot seguit. Un gran nombre d'inscripcions que el conformen duen al costat una referència, que consisteix en una R. seguida d'un número. Un estudi detallat de cadascuna d'elles ens remet indefectiblement al llibre publicat per Mazochius *Epigrammata antiquae Urbis*, que Agustín havia regalat a Matal (ms. Vat. Lat. 8495)², en el qual trobem incorporades en forma de notes i de correccions les variants del 6040 al text proposat per Mazochius.

Només un exemple ens servirà per a demostrar-ho. Al fol. XXIX del recull (f. 179 del ms.) figura la següent inscripció:

R.36 In porticu domus cuiusdam in platea eiusdem aedis.

MEMORIAE

M. NONI. PLACIDI

VIX. A. XXVII. M. VIII. D. XII

AB. ANNO. AETATIS. SVAE

XII. OCVLIS. PATENTIBVS

VIDIT

NIHIL

Al llibre de Mazochius, coincidint amb fol. 36v, hi figura la mateixa inscripció:

In quadam porticu in primo aditu plateae Basilicae sanctae Mariae

Maioris versus sanctum Antonium.

MEMORIAE M. NONII PLACIDVS LISEVIRIA

V. A. XXVII. M. VIII. D. XII.

AB ANNO AETATIS SVAE. XII. ACVLIS PATENTIBVS

---

² Aquest recull d'inscripcions del qual desconexem l'autor malgrat conèixer-ne l'editor és, segons els mots del professor M. H. Crawford "the first attempt, manuscript or printed, to provide a complete and systematic corpus of a substantial category of inscriptions, and it is above all a work of astonishing typographical daring in the interests of scholarly exactness, aiming, even if not always with success, to reproduce the layout of the letters on the stone or the bronze" (The Laws of the Romans, conferència dictada pel prof. M. H. Crawford).

L'exemplar a què ens referim està anotat per la mà de Matal i d'Agustín i s'hi pot reconèixer encara una altra mà (Orsini?). A la primera pàgina hi consta "Ant. Augustinus Jo. Metello D. D.". El mateix Matal va concebre el manuscrit Vat. Lat. 6039 com una continuació d'aquesta obra impresa.

VIDIT NIHIL

Al marge Matal³ escriu: “A. C. [Alfonso Castro] *exscr(ipsit) Vers(ibus) VI. Duo priores magnis iis deniq. litt(eris), Tertius, minorib(us): Quartus, tertio maior(ibus): Quintus, minoribus tertio: Sextus, minorib(us) quinto*”. A continuació, separa en versos la inscripció impresa, segons la còpia de Castro, i la corregeix, tot substituint les interpuncions de Mazochius per punts volats, barrant VS LISEVIRIA i la segona I de NONII, i anotant les I *longae*, de manera que el resultat és idèntic a la còpia del Vat. Lat. 6040.

Matal, doncs, fou el destinatari últim del primer recull, el primer posseïdor del qual havia estat Tavera. Per tant, proposem d'entendre el “*Jo. Metelli; Jac. Taverae munere*” només referit a aquest primer conjunt⁴. Els altres dos foren tramesos directament a Agustín tal com podem deduir pel text de la carta. El fet que posteriorment fossin agrupats i se'ls donés un ordre correlatiu no ens permet de deduir que Matal en fos el destinatari.

3. El tercer recull, que Gaspar de Castro envià adjunt a la carta, està clarament dividit en dues parts. Les inscripcions copiades *in situ* per ell (ff. 205r-208v) i les “*cosas que amigos mios curiosos y diligentes me han dado*” (ff. 209r-212v) encapçalades amb els mots “*De los letreros antiguos contenidos en este pliego no he visto los originales*”.

---

³ És difícil de distingir la lletra de Matal de la d'Agustín, encara que ens sembla haver trobat algun tret que ajuda a diferenciar-les. La d'Agustín té més cos en comparació amb la de Matal, que és més menuda i prima i, per tant, sovint elimina el blanc de les *a* i de les *e*. Quan Matal escriu la *e* lligada amb la lletra anterior i la posterior, la separa en dos traços, fet molt poc comú en la cal·ligrafia d'Agustín. Finalment, la de Matal sembla tendir més a la horizontalitat que la d'Agustín.

⁴ El professor Campana ja adverteix que els autors del CIL atribuïren aquest manuscrit a Matal només basant-se en aquesta nota (ap. VAGENHEIM, G. “Les inscriptions ligoriennes” *Italia Medioevale e humanistica* XXX (1987) p. 304). Cal a més matisar que la nota de l'autoria només es refereix al primer recull.

En un vaso de plata que era una taça a manera de las con que se haze la salva quasi sin pie que era de Alonso Goncalez de la Rua mayordomo del comendador mayor de Leon que dize se hallo en un castillo tierra de Leon. debaxo del pie a la buelta de la d(i)cha taça havia las letras siguientes

5 VAL NATALIS. P. II. Σ $\supset$ VIII. [*lletres amb traç puntejat*]

Querrà dezir a mi parecer Valerii Natalis pondo duarum librarum semiunciarum octo* porque aquella nota Σ $\supset$ dize Volusio Metiano que es figura de media onça. Peso en el contraste de la corte dos marcos y cinco oncas y una ochava y tres quartillos que son veinte y un oncas y una ochava y tres quartillos.

10 * cur trientem tam inepte notasset?

FONTIS AGINEES GENIO
B P OCCILVI P S T
ALEXIS AQVEEGVS
V . S . L M.

15 fontis agineae genio
bona possessio occilui publice sibi tradita
votum solvit libens merito

COMENTARI

1. Hübner en el comentari a CIL II, 4966², que correspon a la primera inscripció, edita també el text que la precedeix i ho atribueix tot a Gaspar de Castro. Pel que fa a la segona (CIL II, 2694), basant-se en un comentari de Smet a la mateixa inscripció f. 33, 16 “*haec duo Alfonsus de Castro Hispanus*”, la devia cercar en el recull de Gaspar de Castro que figura al final del Vat. Lat. 6040¹ i òbviament no la va trobar: “*ego in schedis Gasparis de Castro non inveni*”.

No queden clars quins foren els motius de Hübner per a atribuir les dues inscripcions a la mà de Castro (potser perquè el gruix d’inscripcions hispàniques del 6040 pertany a la seva mà?), de totes maneres nosaltres pensem poder-la atribuir amb certa seguretat a Zurita, primerament per la lletra i sobretot gràcies a la informació que hem trobat al famós còdex Valentinus pel que fa a la primera inscripció.

En aquest còdex existeix, en la disposició actual, un foli manuscrit de l’humanista aragonès (94r-v) que originàriament era partit formant un quadernet de quatre fulls en 4t.

El primer foli d’aquest quadernet, que ocupa la part inferior del f. 94r, va encapçalat pels mots de Zurita següents: *Trasladado d(e)l D(octor) Sepúlveda*; és a dir que va copiar una sèrie d’inscripcions de Sepúlveda, l’última de les quals és CIL II, 4966² i va precedida per un text molt similar al de la nostra nota: “*En un vaso de plata que era una taça a manera de las con que se haze la salva <que> tenia un pie pequeño que era de A(lonso) Gonzalez de la Rua mayordomo mayor del com(endad)or mayor de Leon que dize que se hallo debaxo de tierra en un castillo tierra de Leon debaxo del pie a la buelta de la d(ic)ha taça avia las letras siguientes VAL. NATALIS. P. II. 53 VIII.*”

Zurita, però, barra i corregeix algunes coses d’aquest text redactat per Sepúlveda - *...la salva quasi sin pie; ...de la rua camarero del comendador; ...que dize se hallo enterrada en un castillo*- de manera que el text resultant difereix molt menys del text que ens ocupa.

A sota de la inscripció continua el mateix comentari que figura al nostre text, amb lletra igualment de Zurita però més petita, lletra que utilitza en tot el quadernet per fer anotacions marginals a les inscripcions que copia.

Pensem, doncs, que Zurita és el responsable directe de la tramesa del foli del Vat. Lat. 6040 i molt probablement és l’autor de la nota que segueix la inscripció, la qual caldria atribuir, en principi, a Sepúlveda.

Així les coses, cal atribuir-li també l’autoria de la còpia de la inscripció CIL II, 2694 puix que està realitzada sens dubte per la mateixa mà que l’anterior.

---

¹ Per a aquest recull v. el comentari de la carta anterior.

La relació que devien mantenir Zurita i Agustín a partir del seu retrobament el 1550 a Roma, ens aboca a pensar que ambdós folis anaven dirigits a aquest últim, per la qual cosa els hem inclòs al nostre estudi.

P(ate)r optime [Pantagatho]. La interpretatione di M(esser) Paulo mi piace quanto alla sentenza della ep(istol)a. Manca solamente dechiarare due cose: il uso di quel subitum est: et la significatione et uso dil verbo remigrare, il quale mi impedi un pezo ad intendere il tutto, se pure lo intendo. Subitum est si trova in
5 Plauto nell'Aulularia act.1.sc.4. Filiam despondi ego hodie. huic nuptum Megadoro dabo.

Staph. Di bene vortant. verum ecastor non potest. subitum est nimis.

Come se diria: nuptiae subitae sunt illi, et migratio subita: cosi subitum est nubere, et migrare. Il remigrare è posto contra il dover dil verbo: perche se dice
10 al principio qui habitat in tuo sacrario; et questo si scrive inanzi le K. Quint. Erat potius tunc emigrandum quam remigrandum. Forse che si toglie quel R o vero tutta la syllaba, et dira migrare, come anchora legero C.Aviene, et non Aviano².

S(ervi)tor. A.A.

Post scripta ho una medaglia di Augusto nella qualle sonno due faccie dun canto
15 chelluno è simile a Cesare, l'altro ad Antonio, ma non è desso; appresso ciascuno è una lettera P.P. Non sò se siano duoi padri di Augusto C.Oct(avi)o et C. Cesare, overo Pater Patriae, si agiunge di sopra et disotto IMP.DIVI.F. Nell'altra parte è un crocodillo legato ad una palma et una corona, che mi pare significare la vittoria di Aegitto: si agiungono queste lettere COL. NEM. Non so
20 che significano. E medaglia mezana di bronzo. Indovine v(ostra) s(ignoria) si sara colonia o collegio et quale: o che cosa è. Vale etiam atq(ue) etiam³.

COMENTARI

1. Malgrat que les referències d'aquesta carta dirigida a Pantagatho no permeten datar-la amb precisió, hi ha, no obstant això, alguns elements que poden ajudar-nos a situar-la cronològicament.

En primer lloc, els comentaris sobre les llegendes P.P (*"non so se siano duoi Padri di Augusto ...overo Pater Patriae"*) i COL. NEM. (*"non so che significano"*) de la moneda d'August indiquen que Agustín encara no estava gaire familiaritzat amb la numismàtica ni amb l'epigrafia, puix que ambdues abreviatures són molt comunes i no poden induir a dubte a un expert.

En segon lloc, aquesta carta es troba al manuscrit de Pantagatho Vat. Lat. 3391, els papers agustinians del qual no semblen sobrepassar l'any 1561¹. El manuscrit, després del traspàs de Pantagatho, passà a mans d'Orsini i així consta a l'encapçalament *"Emendationi sopra varii autori del P. Ottavio di mano sua. Fulv. Urs."*. És per això que hi podem trobar també alguns folis directament relacionats amb aquest i, fins i tot, pensem que algunes notes manuscrites que figuren al marge dels apunts li poden ser atribuïdes. És un manuscrit molt deteriorat, tant a causa de la corrosió de la tinta com per la mala restauració a què fou sotmès.

Ambdós elements ens forneixen raons per situar la carta no més cap enllà de començament de 1557. Tal com veurem en les properes escrites a partir del gener d'aquest any, Agustín ja demostra un coneixement força profund de numismàtica, que amplià en el seu viatge a Àustria i, sobre tot, durant els seus sojorns a Allife i a Sicília.

2. Tot aquest fragment es refereix a una de les cartes de Ciceró (*epist.*. 13,2), el comentari de les quals publicà Paolo Manuzio²:

C. Aviano Evandro, qui habitat in tuo sacrario, et ipso multum utor et patrono eius M. Aemilio familiarissime. Peto igitur a te in maiorem modum, quod sine tua molestia fiat ut ei de habitatione commodes. Nam propter opera instituta multa multorum subitum est ei remigrare Kal. Quint. Impedior verecundia ne te

---

¹ Per a la seva descripció v. DE NOLHAC, P. o. c. p. 261 n. 1. Vegeu també referències a aquest manuscrit a les pàgines 347, 382, 420, 485, 479, 489 i 495 d'aquesta tesi. Nosaltres només hem identificat un parell de folis que serien posteriors a 1561: l'1 i el 128, manuscrit d'Agustín, que pertanyen als papers d'Orsini (CARBONELL, J. "L'identification des papiers d'Antonio Agustín à travers son oeuvre épistolaire" *Colloquium Antonio Agustín and the classical culture of his time* (en premsa)).

² La primera edició és del 1543 *M. Tullii Ciceronis Epistolae familiares, diligentius, quam quae hactenus exierunt, emendatae Pauli Manutii scholia...* Venetiis, Paulus Manutius Aldi f. Hi ha altres edicions de 1546, 1548, 1554 i 1558.

pluribus verbis rogem; neque tamen dubito quin, si tua nihil aut non multum intersit, eo sis animo quo ego essem si quid tu me rogares. Mihi certe gratissimum feceris.

3.RIC Augustus 159 i ss.

ANVERS: Caps d'Agripa a l'e. i d'August a la d. donant-se l'esquena; Agripa porta una corona rostral combinada amb una de llorer; August en porta una de llorer; a sobre, IMP; a sota, DIVI. F; a ambdós costats, P.P.

REVERS: Cocodril lligat a una palmera; a l'e. del tronc una corona amb una llaçada; a la d. i a l'e., COL. NEM.

RAH. A-112 f. 102 (original i autògrafa).
Dormer, p. 379.
Op. om. VII, p. 200.
Flores, p. 239.

1-12-56

Señor¹ [Zurita]

Estando aqui el dotor Paez algun achaque havia para que no nos escreviessemos, sirviendo sus cartas por comunes². Agora que el esta ausente escrevire yo (ahunque sea embiando tambien cartas del) como holgue mucho con los
5 Consules, y reçebí m(erced) muy señalada con que me la haga cumplida de embiar lo demas señalando alguna cosa de lo que dize cada año que sea de importancia especialmente de Philippo adelante, que hai gran escuridad en
10 autores³. Tambien querria saber si v(uestra) m(erced) ha descubierto mas historias de las que me dixo y si piensa publicar algunas dellas o hazer de todas una o escrevir su coronica del tiempo nuevo o antiguo. Ya sabe v(uestra) m(erced) my curiosidad buscando medallas. He topado aqui con dos de Augusto la una de bronzos donde hai un lobo y encima estas letras ILERDA⁴ la otra de plata donde hai una ciudad pequeña con otras que dizen EMERITA⁵. Querria
15 saber si se hallan en España nombres de otros lugares y porque estan estos y lo que a v(uestra) m(erced) mas le pareciere de escrevir. Dios guarde a v(uestra) m(erced). En Roma p(rimer)o de Deziembre.

Servidor de v(uestra) m(erced)
Antonio Agustin

---

12 Ilerda *Flor.* 13 Emerita *Flor.*

COMENTARI

1. Tal com ha assenyalat Flores¹, aquesta carta data del 1 de desembre del 1556 per les implicacions internes que existeixen entre ella, l'escrita per Zurita el mes d'abril i la resposta d'Agustín del 20 de setembre d'aquest mateix any².

2. La coneixença entre Juan Páez de Castro i Agustín es remunta al mes de febrer de l'any 1547³. Páez, que havia anat a Trento acompanyant a F. de Vargas amb motiu de la segona etapa del concili, va fer una escapada a Roma a començament del 47 des d'on escrivia a Zurita: "*Al señor Antonio Agustín tengo muy familiar, es gran amigo de v(uestra) m(erced). No vi en mi vida hombre mas curioso ni mas honrado. Tiene muy buenos libros, principalmente en su profesion*"⁴.

El contacte entre els dos humanistes continuà durant la seva estada definitiva a Roma a partir de l'octubre del 47 i durant la coincidència a Brussel·les l'any 1555. Agustín abandonà aquesta ciutat la primera quinzena de desembre i Páez hi restà encara uns mesos. La seva voluntat no era "*otra que estar con v(uestra) m(erced) [Zurita]... pero cuelga de la partida de su Magestad a España, la qual no esta determinada.. si acaso partiere, yo pedire licencia para venirme con el señor Antonio Agustín a Italia, y desde alli a España... y la caussa es por juntar muchas cosas que allà dexè, y otras de que avrè necesidad, y hazer de manera que vayan a buen recaudo a España...*"⁵.

Pels mots d'Agustín en aquesta carta, Páez degué passar els darrers mesos del 56 a Roma, per tornar a marxar cap a la cort de Brussel·les, on romangué fins al setembre de 1559, quan la cort es traslladà a Espanya.

En aquesta última estada a Roma en què situem la carta, cal també suposar que feu dipositori d'alguns dels seus llibres a Agustín, de manera que aquest pretenia dur-los a Espanya quan fou nomenat bisbe de Lleida l'estiu del 1561⁶.

---

¹ *Epistolario*, p. 240.

² V. pp. 115 i 186.

³ Sobre els detalls biogràfics de Páez v. GUTIERREZ, C. *Españoles en Trento*, pp. 663-669 i DE ANDRES, G. "31 cartas inéditas de Juan Páez de Castro, cronista de Carlos V" *Bol. Real Academia de la Historia* 168, 3 (1971), pp. 515-571. Existeix un Juan Páez que fou capellà del Col·legi espanyol de Bolònia el 1540-41.

⁴ Carta del 27-2-47 (Dormer, p.478)

⁵ Carta de l'agost del 55 (Dormer, p. 485)

⁶ V. p 498.

R(everen)do Padre mio suaviss(im)o [Panvinio]. Hieri hebbe la 2ª lettera vostra, et mi dispiaque molto di saper la vostra malatia, ma mi piacque de la nova della convalescentia. Attendete di gratia a conservar la salute poi che senza essa non si vive ne si gode cosa veruna¹. Che si smarisse la mia lettera mi fu discaro pure
5 riddirò in questa quanto mi ricorderò perche non mi restò copia di mandarvi adesso.

Desideravo et desidero molto piu doppo questa altra vostra che mi faccesti copiar quanto si trova in quelli concilii non stampato, presertim la 3^a et ottava synodo di Anastasio, et condannatemi in quanti denari per questo vi parra, che mi sara
10 cariss(im)o. Se si potesse anchora conferir un libro stampato con quelli antichi esemplari seria un gran guadagno; et v(ostra) s(ignoria) giovava piu li communi studii che in far resuscitar dieci papi et mille car(dina)li, in queste due cose spenderò volentieri il mio peculio. Date la cura a persona diligente, et pigliate li denari sopra di me².

15 Quanto al libro del vostro Archidiac(on)o Pacifico³ se nelli autori che cita trovate che esso habbia havuto piu libri di noi potresti farlo stampar, o copiar, che non ce libro tanto tristo di antichi che non giove come dice Plinio Nepote. Delle cose di papi et Card(ina)li non ho che dirvi non mi essendo venuta risposta di quel amico che ando in Valenza. Solamente di colui di casa Margarito Car(dina)le mi
20 vene un'arma la quale vi mandava nell'altra mia et l'ho fatta in margine di questa. Son tre gioie d'oro circondate di otto perle bianche overo d'argento in campo rosso⁴. Padre Otavio sta bene et mi ricorda spesso di voi, et il Faerno vi saluta con ricordarvi di esemplari di antichi authori che ne datte aviso overo fatte scontar li dove si trovaranno.

25 Vi diceva nel altra mia che basciasti la mano di vostro patrone in nome mio per le sue lettere et amorevoleza sempre mostratami offerendomi a non esserli ingrato di beneficii havuti et sperando haverli maggiori per farli maggiori servitii colla occasione che io desidero, et scusandomi di non scriverli per li tempi. Questo officio desidero tanto piu havendo doppo l'altra mia havuto altre lettere di s(ua)

---

25 basciaste *Flor.*

s(igno)ria Ill(ustrissi)ma. Et mi pare esser gran discortesia la mia non dimostrarli quanto mi sia honorata et cara cosi larga abundanza di favore. Fatte questo officio padre mio con quel calore che solete poi che vedete quanto è necessario non che utile et honesto⁵.

5 Li vostri fasti gode P. Ottavio fin tanto che li scriverete a chi li debbia render⁶. Il Varrone tandem aliquando e finito; se non fussi tropo fastidio al portatore vi mandaria qualcuno. Don Basilio mi stimula che mandi il Festo⁷, staremo a veder che stato pigliano questi cervelli di Principi, poi che vogliono colle sue pazie meter sotto sopra li buoni pensieri di sua S(anti)ta et dubito che in Lombardia
10 sarete i primi a patire, et di qua i primi et ultimi⁸. Sit nomen domini benedictum. Tutti li amici vi salutano, et io con tutto il cuore. In Roma alli XVI di Genaro 1557.

I fasti Greci non ho rihavuto, di gratia avisatemi chi l'habbia⁹. Le vostre scritture stan salve appresso di me, ecceto quelle che vi mandai¹⁰.

15 Tutto di v(ostra) s(ignoria)
Ant(oni)o agostino.

Mastre Paolo vostro ha una medaglia di bronzo di Aureliano che ha nel rovescio una faccia d'un giovene laureato et togato con queste lettere VABALATHVS
20 VCRIIVIDR. Io ho pensato che sia costui figliuolo di Zenobia il quale Spartiano chiama Balbatus et in un libro anticho dice Babalatus; le altre lettere desidero intender che significano. Per certe altre parole di quel autore dubitai se fosse Vlpio Crinito convenendosi anchora quel V CRI pure mi par piu chiaro quel altro nome, et la faccia di giovene piu convenir si al altro, perche Crinito era di assai eta. Se vi soviene altro, datemi avviso¹¹.

25 M(esser) Achille Mapheo et M(esser) Bened(ett)o Egio mi hanno mostro un giustiniano doro con una vitoria dietro con queste lettere VICTORIA AVGGG. Dubitiamo chi siano i tre Augusti. Io penso che siano Giustino II et Theodora Augusta overo Sophia. Se sapete altro avvisatici¹². Il CONOB. overo COMOB.
30 Obryzatus solidus o vero Comanis Obryzatus secondo il luogo dove fu battuto,

---

18-19 Vabalathus Vcriividr *Flor.* 26 Victoria Auggg. *Flor.* 28 Conob. overo Comob. *Flor.*

3. És la còpia sol·licitada quatre anys⁷ abans a Zurita d'un tros del llibre adquirit per aquest a Sicília el 1550, el *Chronicon Paschale* o Fasti Siciliani, tal com serà conegut en els cercles humanístics italians. Aquest fastos arriben fins a l'època d'Heracli, per la qual cosa Agustín demana al seu amic que li copii allò que consideri més important a partir de Filip l'Àrab.

Essent ja bisbe de Lleida, l'any 1574 es féu fer una còpia de tot el llibre per Andrea Darmarios⁸, còpia que actualment és al fons de la biblioteca d'Estocolm⁹.

4. Vives CXXXIV, 3-4. Semis.

ANVERS: Cap d'August. IMP. CAESAR. DIVI. F o bé IMP. AVGVST. DIVI. F.

REVERS: Llop. ILERDA.

5. A partir de la descripció més acurada que figura als *Diálogos*¹⁰, hem identificat aquesta moneda amb el denari Vives CXL, 9-10.

ANVERS: IMP CAESAR AVGVST. Cap nu d'August.

REVERS: Porta de la ciutat amb un requadre on hi ha inscrit EMERITA; al voltant, P. CARISIVS LEG PRO PR.

---

⁷ Carta de Páez a Zurita del 24-8-52: "El Auditor Antonio Agustín suplica a v(uestra) m(erced) le envíe un traslado de los consules del libro griego que v(uestra) m(erced) llevó de Sicilia". (DE ANDRES, G. art. c. p. 545).

⁸ Carta d'Agustín a Zurita del 2-2-74: "La copia del chronico griego he recebido y leído muchas cosas del y en ciertas cosas es muy diligente en otras floxo".

⁹ El destí de l'original i de les còpies d'aquest manuscrit han estat estudiats per DE ANDRES, G. "Historia del ms. Vat. 1941 y sus copias" *Rev. Archivos Bibliotecas y Museos* 64 (1958), pp. 5-28.

¹⁰ p. 327.

et ho certe leggi di Imperatori bassi che mostrano di quel obryzato doversi far le monete doro migliori con la faccia imperiale¹³. Questi sono li nostri trastulli dum licet. Iterum Vale.

[Amb lletra de Panvinio, a continuació hi ha les anotacions següents]

ab ant(onio) Aug(usti)no

- 5   Blanchi Tridenti
     Honesti Ravenne
     Bicherii <Verge>lis
     Castagnola
     Carlonus Neapolis
- 10 Martini
     Castelliar in Hispania
     Gorno *[sic]* in Subaudia
     Monferrato in Pedemontis¹⁴

---

4 ab Antonio...Pedemontis *om. Flor.*

COMENTARI

1. Aquesta carta va dirigida a O. Panvinio, agustí protegit per A. Farnese i amic d'Antonio. Segons ens explica ell mateix¹, el cardenal Alessandro Farnese, a les envistes d'una guerra inevitable entre el Papa i Felip II, havia decidit abandonar Roma a començaments de juny de 1556, amb l'excusa d'acomplir una missió com a ambaixador pontifici a Avinyó². En el camí, però, rebé la notícia que el seu germà Ottavio duc de Parma havia recuperat Piacenza -ciutat de la qual també era duc i que havia restat en mans imperials després de la mort del seu pare Pier Luigi- gràcies a un pacte amb el rei d'Espanya, pel qual Alessandro també recuperava les seves rendes sicilianes. Conseqüentment, el cardenal decidí instal·lar-se a Parma, on romangué fins al final del pontificat de Pau IV, fidel al partit espanyol³.

Panvinio, igualment com altres protegits del cardenal, determinà seguir-lo i "*pridie idus Iunii eiusdem anni Urbe egressus brevi tempore per Tusciam et Flaminiam iter faciens Venetias primum, deinde Veronam accessit*"⁴. Arribà finalment a Parma a primers de setembre, des d'on es desplaçà a Bolònia per atendre assumptes del cardenal i allí li sobrevingueren unes febres. En comptes de tornar cap a Parma decidí anar a Verona, la seva ciutat natal, d'on havia estat absent des de la seva joventut, i retrobar-se amb els seus familiars -especialment amb el seu germà Paolo- mentre es recuperava de la malaltia⁵.

Pel lloc de destinació d'aquesta carta, Panvinio tornava a ser a Parma a mitjan gener⁶.

2. Panvinio féu copiar per a Agustín les actes del concili d'Efes (*la terza synodo*) i les

---

¹ CT 2, 575.

² Segons PASTOR, L. *Historia de los Papas*, XIV p.107, el Papa no li donar permís per abandonar Roma, fet que no concorda amb la informació que ens forneix Panvinio.

³ PASTOR, o. c. p. 129.

⁴ CT Ibid.

⁵ RONCHONI, A. "Onofrio Panvinio". *Atti e memorie delle R.R. Deputazioni di Storia Patria per le provincie Modenesi e Parmesi* 6 (1872) p. 213. Hi ha publicada una carta del 12-11-56 de Panvinio a A. Farnese en què li comunica la seva sobtada malaltia: "*Partito che fui da Parma, et giunto in Bologna, subito fui soprapreso da un pocho di febre; la qual, mostrando di lassarmi, fece che mi risolsi si venir a Verona per rihavermi, perchè mi haveva lassato assai debole. Nel viaggio mi ritornò, et mi compagnò fin a Verona, dove stetti infermo per alquanti giorni con una terzana doppia... mi ha lassato tanto debole, che, essendo passato il mese che mi ha lassato, sto ancora molto mal in gambe. Come mi potrò rihaver tanto che mi confidi poter arrivare senza pericolo a Parma, non mancarò subito mettermi in viaggio...*"

⁶ L'afirmació de D.A. PERINI, *Onofrio Panvinio e le sue opere*, Roma, 1899 p. 19 "*In seguito, appena si fu ristabilitto, se ne andò a Venezia per curare l'edizione dei suoi Fasti Consolari...*" caldria, doncs, retardar-la fins a començaments de novembre en què trobem que Agustín li envia les cartes a la ciutat dels canals.

actes llatines del IV concili de Constantinoble (*ottava synodo*) traduïdes per Anastasi el Bibliotecari⁷ . Aquests dos manuscrits podrien ser els Vat. Lat. 4897 i 4900 que C. Leonardi⁸ fa coincidir amb els mss. 246 i 249-50 de la *Bibliotheca manuscripta Latina* d'Agustín⁹ , exemplars que anaren a parar a Roma el 1587, per tal de facilitar la tasca dels editors dels concilis ecumènics.

3. Un manuscrit pertanyent a l'Archidiaconus Pacificus Veronensis (776-846), conciadà de Panvinio, fet que justifica l'adjectiu " *vostro* ".

4. Panvinio reclama material per al seu llibre *Romani Pontifices et Cardinales S. R. E. ab eisdem a Leone IX ad Paulum Papam III per quingentos posteriores a Christi Natalis annos creati*. Venècia, 1557. L'amic que s'havia desplaçat a València és Zurita, tal com fàcilment podem deduir de la propera la carta entre ambdós hispans.

A la pàgina 322 d'aquest llibre hi apareix " *Ioannes Margaritis, Hispanus, Episcopus Gerundensis, orator Regis Hispaniae, Presbyter Card. tt. S. Balbinae* " entre els creats per Sixte IV al setè consistori.

De fet, l'escut que li envia¹⁰ no és el del cardenal Joan Margarit sinó el de la casa dels Margarit, que consisteix en un quadrilong amb el camper de color vermell amb tres margarides¹¹ .

5. Agustín encomana al seu amic Panvinio que doni les gràcies al cardenal A. Farnese " *vostro patrone* " per " *cosi larga abbondanza di favore* ". A falta de més dades, suposem que Agustín devia haver rebut una bona quantitat de diners en concepte de mecenatge de part del cardenal, al cercle familiar del qual no pertanyia.

La situació pecuniària d'Agustín no era òptima fins al punt que escrivia a A. Perrenot " *tengo... suplicado a v(uestra) s(eñoria) mande acordarse de my. Yo ha diez años que estoi aqui por su mano en los quales ni su M(age)st(ad) ni el papa me dan nada ni el officio basta para la mitad de la costa y mientras yo callo veo que todos han cosas* "

---

⁷ V. p. 122.

⁸ LEONARDI, C. art. c. p. 608. V. també KUTTNER, S. "Some Roman manuscripts of canonical collections" *Bulletin of Medieval Canon Law* 1(1971), pp. 7-29.

⁹ 246. Ephesinae synodi universalis, quae tertia dicitur, acta incerto interprete, quae differunt a vulgari editione; 249-50. C(onstantino)P(olitani) Synodi VIII sub Hadriano II acta contra Photium, Anastasio bibliothecario interprete. (*Bibliotheca graeca manuscripta, latina manuscripta, mixta ex libris editis variarum linguarum* 'ap. Op. Om. VII, p. 93).

¹⁰ Al marge inferior dret del foli 92 de l'Ambr. hi ha dibuixat l'escut amb el nom dels colors: *oro, arg(ento), rosso*.

¹¹ El dia 22 de gener del 1558 li enviarà l'escut del cardenal adjuntant-li aquests mots: " *Di quel Margarito ho havuto la vera (arma), et vi la mando* " (v. p. 209).

grandes. Quiero comenzar a hablar y no se a quien acudir sino a quejarme de v(uestra) s(eñoria) del qual esperaba y espero mayor cosa que no morirme de hambre".¹²

Ja en una carta escrita el 4-9-52 al seu company d'estudis a Bolonya es queixava que "*en ocho años que estoi en este officio no se me ha hecho merced alguna*" i li demanava que intercedís davant l'Emperador per tal que li concedís el càrrec "*que tuvo mi padre de vicecan(ciller) del qual si su M(age)st(ad) me hiziesse m(erce)d veria v(uestra) s(eñoria) quan buen servidor le soy*".

Malgrat aquesta insistència per ocupar un càrrec -eclesiàstic o polític- que li permetés viure amb més recursos, no aconseguí el seu propòsit fins a finals del 1557 quan fou nomenat bisbe d'Allife.

La seva esperança d'obtenir un ascens s'havia vist frustrada feia molt poc, a mitjan 1556, quan el duc d'Alba li trameté una carta en què lamentava "*que S(u) M(age)st(ad) no se haya acordado en esta consulta de lo que v(uestra) s(eñoria) le ha servido y sirve en esta Corte, y yo no dejare de acordarle que es servicio suyo el tener mucha cuenta con quien tan bien lo merce, y de hacer todo lo que pudiere en servicio de su muy magnifica persona*"¹³.

6. Pantagatho tenia a les seves mans l'obra manuscrita de Panvinio *Fasti et triumpho Romani a Romulo rege usque ad Carolum V*, que seria editada el 1557 per Strada i el 1558 pel mateix Panvinio, a Venècia.

7. Agustín havia acabat de publicar *M. Terentii Varronis pars librorum IV et viginti de Lingua Latina*.

És la primera al·lusió que apareix a l'epistolari a la seva propera edició de Fest. Basilio Zanchi, que era canonge del Laterà, anima Agustín per tal que publiqui aquest autor, un cop acabat el treball sobre Varró. Segurament l'interès per a aquesta edició vingué donat perquè el cardenal Ranuccio Farnese, del qual era secretari Orsini, havia heretat a la mort del cardenal i bisbe de Viseu Michele Silvio el 1556 el fragment del manuscrit de Fest que, a finals del s. XV tenia Manilius Rhalles i que és conegut com el "codex farnesianus". Un altre fragment, que posseïa Pomponius Laetus, restà perdut durant tot el s. XVI. Poliziano, però, n'havia fet una còpia d'ambdós, que fou la que

---

¹² Carta del 15-4-54.

¹³ Carta del 30-5-56.

P.Vettori trobà i envià a Orsini el 1581 per a que en fes una edició més completa¹⁴.

També P. Manuzio, en sengles cartes del 1557 i del 1558, li aconsellava que el publicqués, tot pensant que ell en seria l'editor¹⁵.

8. A partir de la seva arribada a Roma, no són gens freqüents els comentaris d'Agustín sobre els esdeveniments històrics que hagué de viure. No obstant això, quan n'opina, els seus punts de vista són el més objectius possible i es limita a descriure amb poques paraules fets que sens dubte el devien preocupar.

En cap carta, ni tan sols a les dirigides al seu millor amic Fulvio Orsini, trobem opinions contràries als que estaven jeràrquicament per sobre d'ell i, per tant, podien atorgar-li favors en un moment donat. Un exemple clar d'aquesta actitud "prudent" el trobem en els comentaris referents als papes que s'anaren succeint a la seu romana. La seva "prudència" li permet saludar amb entusiasme l'elecció de Pius IV¹⁶, enemic del seu antecessor Pau IV a qui Agustín en aquesta carta plany contra els "*principi ... che vogliono colle sue pazie meter sotto sopra li buoni pensieri di sua S(anti)ta...*" "La carta tramesa a Ugo Buoncompagni¹⁷ amb motiu de la seva elecció com a Gregori XIII és una altra mostra del *savoir-faire* d'Agustín.

Malgrat aquesta excessiva reticència als comentaris d'actualitat, en els mots de la carta que ens ocupa ens sembla intuir un cert decantament de l'auditor cap a les posicions papals en el conflicte entre Pau IV i Felip II que ocuparà la segona meitat de 1556 i la primera de 1557 i que serà un dels episodis sobre el qual Agustín emetrà més judicis¹⁸.

El Papa Carafa Pau IV era un napolità totalment oposat a la presència espanyola a Nàpols, regne del qual volia recuperar la jurisdicció eclesiàstica que estava en mans

---

¹⁴ V. a l'annex la carta inèdita d'Agustín a Orsini del 8-3-82. Un bon estudi sobre la sort d'aquests fragments manuscrits és al prefaci de l'edició teubneriana de Lindsay. Sobre la gènesi de l'edició d'Agustín cal tenir en compte CERETTI, L. "I precedenti e la formazione dell'editio di S. Pompeo Festo di Antonio Agustín" *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*. Cl. di scienze morali e lettere, CXI (1952-53) pp. 153-164. La professora Ceretti recull només les referències a l'edició de Fest a les cartes de Pantagatho, Sigonio i Agustín dirigides a Parvinio, és a dir, el corpus del ms. Ambr. D. 501 inf. Tot i així, n'oblida algunes com aquesta mateixa, la d'Agustín del 23-7-58, la de Pantagatho del 20-5-59... És evident que tampoc no recull les referències existents a l'epistolari d'Orsini, que són molt útils a l'hora de definir el paper que jugà en l'edició aquest gran amic del bisbe.

¹⁵ Carta de l'abril del 57: "*quod si operam eandem posueris in Festo*". Carta del març del 1558: "*etiam atque etiam a te petam, vel potius, quando pollicitus iam es, a te exigam, ut Festum Pompeium tua emendatione perpolias atque illustres*". Les dates són conjectura del professor Flores Sellés.

¹⁶ V. carta del 28-1-60.

¹⁷ V. annex de cartes inèdites p. 571.

¹⁸ PIERSON, P. *Felipe II de España*. México, 1984. i LYNCH, J. *España bajo los Austrias*. Vol. I. Barcelona, 1987⁵.

reials. Un seguit de successos¹⁹ i la decidida voluntat papal de desposseir els Habsburg dels seus dominis italians dugueren Pau IV a reunir un gran nombre de tropes i a fortificar Roma per protegir-se de l'atac d'Alba, aleshores virrei de Nàpols, el qual, veient aquest seguit de maniobres fins i tot en les ciutats frontereres amb el regne de Nàpols, decidí començar les hostilitats la nit del 4 de setembre de 1556 amb la presa de Pontecorvo, a la qual seguí la immediata conquesta d'un munt de ciutats pontifícies.

El Papa, sabent de l'enemistat entre Enric II i Felip II, havia aconseguit mitjançant el seu nebot i ambaixador Carlo Carafa que el rei francès li hagués promès el mes de juliol ajuda en cas de conflicte amb els espanyols. Aquest ajut, però, encara no s'havia fet efectiu a finals de setembre. Després que el 18 de novembre Alba conquerís Ostia i aïllés Roma per mar, el comandant espanyol i Carafa celebraren una entrevista per pactar la pau, els termes de la qual obligaren a establir un armistici de quaranta dies - fins al nou de gener -, per tal d'esperar la resposta de Felip II. Carafa, amb l'habilitat que el caracteritzava, va comunicar a l'ambaixador francès i al del duc de Ferrara, aliat del Papa, que l'armistici era només una excusa per tal de guanyar temps fins que arribés l'exèrcit francès.

Efectivament, les tropes franceses atacaren Douai el gener del 1557, trencant la treva que ambdós reis havien firmat a Vaucelles el gener de l'any anterior.

Mentre que els exèrcits papals reconquerien Ostia i avançaven cap a Nàpols, Enric II envià les seves tropes a Itàlia, per tal d'obrir un front al nord de la península, de manera que uns deu mil soldats, comandats pel duc de Guisa, arribaren a Reggio Emilia el 16 de febrer del 1557 i es dirigiren a Roma per defensar els interessos de Pau IV.

El parer del Papa, que pretenia atacar primerament el regne de Nàpols, prevalgué per sobre del de Carlo Carafa, que opinava que era millor atacar la Toscana, i del de Guisa, que proposava atacar el Milanesat. Després d'algunes desfetes importants que culminaren amb la de Paliano el 27 de juliol, semblava que la batalla decisiva s'havia de lliurar a les afores de Roma.

Mentrestant Felip II havia amenaçat la frontera septentrional de França amb un exèrcit de cinquanta mil homes i havia derrotat l'exèrcit francès a San Quintín el 10 d'agost. La notícia arribà a Roma el 23, abans que comencessin les hostilitats. El duc de Guisa fou reclamat immediatament a França i emprengué el retorn el 24 d'agost, si bé demorà la retirada de l'exèrcit uns dotze dies, per tal que el Papa pogués pactar la pau amb Alba.

---

¹⁹ La fortificació de ciutats frontereres, la desposseïció d'uns dominis dels Colonna, la interceptació d'un correu espanyol, l'empresonament de Garcilaso de la Vega...V. PASTOR, L. *Historia de los Papas*, vol. XIV, pp. 111 i ss.

El Papa restà sol davant les tropes espanyoles. Si exceptuem l'ajut que li atorgà el duc de Ferrara²⁰, sogre de Guisa, tots els altres estats circumdants -Parma, Florència i Gènova-s'alinearen amb Felip II per raons diverses, mentre que Venècia es mantenia neutral, malgrat els continus intents papals d'involucrar-la en la contesa, que culminaren amb la presència de Carlo Carafa a la ciutat dels canals el desembre del 1556. Davant d'aquesta situació Pau IV no volgué arriscar-se a un altre saqueig de Roma com el que les tropes imperials havien dut a terme el 1527 i, per això, demanà la pau.

El dia 19 de setembre Alba entrà a Roma per retre homenatge al Papa, seguint les instruccions de Felip II el qual, malgrat ésser el vencedor, li volia demanar perdó per haver envaït els territoris sagrats, que tornaren tots a mans pontificies.

Enmig d'aquest conflicte armat, els mots d'Agustín "*dubito che in Lombardia sarete i primi a patire, et di qua i primi et ultimi*", escrits en aquesta carta de mitjan gener, són un reflex del temor que existia no solament a Roma, objectiu principal de la host hispànica en cas de vèncer, sinó també a Lombardia, lloc de pas de les tropes franceses, on en aquell moment residia Panvinio.

Veiem, doncs, amb força claretat que durant aquesta època Agustín s'alinea amb les tesis papals, potser resentit pel poc cas que li feia la monarquia espanyola en la seva política de concessió de càrrecs i rendes²¹. Ell apareix com un ciutadà i súbdit romà. En cas contrari, no tindrien cap sentit els mots amb què comenta l'arribada d'Alba a Roma: "*et se questo vi scrissi quando il Duca et suo figlio erano in campagna col essercito contra di noi, hora che habbiamo fatto la pace...*"²²

Per una altra banda, és també evident que durant el bienni 1557-58 l'actitud de l'humanista esdevindrà més cauta pel que fa a les seves relacions amb Espanya i el veurem marxar resignadament cap a Sicília el juny del 59 per ordre expressa de Felip II i, al capdavall, acceptar el bisbat de Lleida que l'allunyarà definitivament d'Itàlia.

Els motius que propiciaren aquest canvi d'actitud, intentarem dibuixar-los a mida que anem avançant en el seu epistolari.

---

²⁰ A la carta del 27-3-57 Agustín diu a Panvinio: "*Non sapiamo anchora dove si faccia questa maledetta guerra ecceto che per tutto li amici et inimici ci destruggono... Di qua si dicono mille bugie di guerre contro Ferrara. Non credo niente poi che voi non lo scrivete*". A la carta a Panvinio del 25-9-57, un cop firmada la pau amb el papa, Agustín escriurà: "*La guerra col Duca di Ferrara dubbito che si fara con le zattere, et gondole, et altri legni: poi che il catarro di questo anno che hebbero le persone e venuto tanto guagliardo alli fiumi. Di qua habbiamo havuto la parte nostra mirabilmente, et si dice altresì di Fiorenza et Toscana. Non so se in Lombardia vi sete anchora sguazzati come noi*".

²¹ Aquest sentiment el trobem expressat en el seu màxim grau a la carta que escriu a Panvinio el 20 de novembre del 1557: "*quando mi vogliono lodar assai dicono che fu peccato che fossi Spagnolo*" (v. p. 192).

²² Carta del 25-9-57 a Panvinio.

9. Agustín reclama al seu amic l'extracte grec dels cònsols que Zurita li havia enviat i que ell li havia deixat a fi que se'n servís per a la seva obra.

10. Panvinio des de Verona havia demanat a A. Farnese, aleshores a Parma, que fes per manera d'obtenir tots els seus escrits que havia deixat en una caixa a Roma perquè "*non vorrei venir in Parma, et perder il tempo, poichè li stan tutti i miei scritti et fatiche, circa le quali ho da consumar questa invernata*"²³.

Agustín fou el responsable de trametre-li aquests escrits. A mitjan gener ja li n'havia enviat alguns i acabaria d'enviar-li els altres uns mesos més tard, tal com podem llegir a la carta del 10 d'abril²⁴.

11. RIC Aurelianus 382. Antoninià.

ANVERS: IMP C AVRELIANVS AVG. Bust a la d. amb corona radiada i amb cuirassa; a sota hi ha la marca de la seca, que varia de l'A a la Θ o bé AH.

REVERS: VABALATHVS VCRIMDR. Bust de Vabalathus a la d. vestit i amb una corona de llorer.

Manuzio no llegeix bé les lletres del revers i separa els traços de la M en IVI. Aquestes lletres que ja feien ballar el magí de l'auditor han estat motiu de discussió entre els estudiosos posteriors. La interpretació més comuna és *Vir Consularis / Clarissimus Romanorum Imperator Dux Romanorum*.

És Vopisc, i no pas Espartià, qui l'anomena Balbatus (*Aur.* 38). En aquest mateix capítol, l'autor fa esment d'Ulpius Crinitus com a pare adoptiu d'Aurelià, per la qual cosa Agustín dedueix que el bust del revers no es pot tractar de Crinit perquè el seu aspecte és més juvenívol que el d'Aurelià.

12. Moltes de les monedes amb la llegenda VICTORIA AVGGG pertanyents a Justinià o als seus successors presenten, en el revers, un àngel que sosté una creu. Sembla molt difícil, però, que Agustín confongués un àngel amb una victòria, per la qual cosa ens ha semblat raonable identificar aquesta moneda amb

Morrison. 4/Cp/Av/25-29.

ANVERS: DNIVSTINI ANVSPPAVC. Bust de Justinià a la d. amb diadema, cuirassa i *paludamentum*.

---

²³ RONCHONI, loc. c.

²⁴ "*Le vostre scritte, ecceto li fasti che ritiene padre Otavio, vi ho mandato per mulatieri a Bolog(n)a*" (p. 128).

REVERS: Victòria asseguda a la d. sobre un escut i una cuirassa; amb la mà escriu en un altre escut XXX [reduïts a punts o a dos o tres traços]; a l'e. una estrella; a la d. P; a l'exerg, CONOB. VICTORIAAVCCC.

13. La interpretació de l'abreujatura CON(stantinopoli) OB(ryzion) és la comunament acceptada i indica que la moneda és d'or pur i està encunyada a Constantinoble. COMOB, en canvi, s'utilitza per indicar que una moneda ha estat encunyada sota la supervisió del magistrat encarregat de vetllar per la seva autenticitat, és a dir, COM(itie) OB(ryzion).

14. Aquest llistat, que no ha de ser necessàriament contemporani a la carta, està configurat pels noms de diferents cardenals que Agustín trameté al seu amic, el qual els incorporà al seu llibre.

Hugo Blancus, alias Candidus Tridentinus Presbyter Cardinalis tt. S. Clementis (p.64)

Domnus Petrus de Honestis Damiani filius, cognomento Peccator, nobilis Ravennas, Eremita Episcopus Cardinalis Ostiensis. (p. 66)

Domnus Iacobus Gualla de Bicheriis Vercellensis Lombardus canonicus regularis S. Petri in coelo aureo Papiæ V.I.D.S. Mariæ in Porticu. (p.137)

Franciscus Castagnola Neapolitanus Diaconus Cardinalis. (p. 247)

Ioannes Carlonus Neapolitanus Diaconus Cardinalis. (p. 247)

Bartholomæus Martini, Valentinus, Hispanus, economus suus, Episcopus Segobiensis, Presbyter Card. tt. S. Priscæ. (p. 334)

Lodovicus de Gorvo, Maurianensis, Allobrox, Presbyter Card. tt. S. Caesari in palatio, obiit in partibus. (p.384).

L'últim no figura en el llistat panvinia.

R(everen)do Padre cariss(issim)o [Panvinio]. Tre lettere vostre ho ricevuto
doppo l'altra mia, et per diverse occupa(tio)ni non vi rispondo a tutte eccetto
al'ult(im)a di XII del presente, mandandovi quello che adimandate di Gul(ielm)o
Tyrio¹. Quanto al officio con mons(ign)or Ill(ustrissim)o vi ringratio infinito, et
5 bascio la mano di S(ua) S(igno)ria R(everendissi)ma². Delli fasti Grechi
desidero che pensate come potro ricuperar la 2ª parte perche la p(rim)a ho
trovata, et mi pare che v(ostra) p(aternità) mi disse haverla prestata ad uno che
mi la renderia presto³. Attendete nel scrivermi che potra la vostra lettera esser
letta da molti. il Varrone darò al vostro. State sano et felice. in Roma alli XX di
10 Febraro del LVII.

Tutto di v(ostra) s(ignoria)
Antonio Agostino.

COMENTARI

1. Possiblement es refereix a algun fragment de l'obra de Guillem de Tir *Historia belli sacri, in qua Hierosolyma et tota fere Syria per principes christianos occidentis, anno Christi 1099 recuperata, et regnum hierosolymitanum ad Balduinum IV, anno 1184 continuatur et describitur* publicada per Poissenot a Basilea el 1549. Panvinio cita aquest autor com un dels que ha utilitzat més a l'hora de redactar els seu llibre sobre els Papes i cardenals¹.

De fet, aquesta obra ja havia estat objecte d'una anàlisi desfavorable per part d'Arce a la carta tramesa a Agustín el 16 de juny del 1554, en què afirmava: “*Lo que me escribe de la Historia de Hierusalem escrita por un Latino, metropolitano de Tyro, si habla de una que se estampo ante 4 aut 5 annos, titulo, bellum sacrum, mihi nulla ex parte placet, ni tiene manera de historia ni stylo, sino una rapsodia male concinata...*”

2. Panvinio ha acomplert l'encàrrec que Agustín li havia encomanat a la carta anterior de donar les gràcies a A. Farnese per algun favor rebut.

3. Agustín havia rebut de Zurita una còpia d'un tros del *Chronicon Paschale*, que havia deixat en préstec a Panvinio. A la carta anterior li reclamava l'exemplar sencer, una part del qual, segons sembla, ja havia tornat a les seves mans.

---

¹V. *Romani Pontifices* p. 20 de l'apèndix.

Muy Mag(nifi)co S(eñ)or.

Ocho dias a que llegue de Valencia aqui donde halle una carta de v(uestra) m(erced) del prim(er)o de Dez(iembr)e con otra del dotor Ju(an) Paez, de XXII de Ott(ubr)e¹; pename arto entender tan tarde que v(uestra) m(erced) era servido
5 tan de veras que se continuasse lo de los Co(n)s(ules), porque aunque Ju(an) Paez me avia escrito, que embiasse los que restavan, pense que era cumplimiento por darme a entender que lo que embie no era trabajo perdido. Yo hare lo mas en breve que ser pudiere la dilig(enci)a en los demas añadiendo lo que fuere notable de los t(iem)pos de Philippo adelante como v(uestra) m(erced)
10 lo manda y pondre mano en ello salido de çierta occupaçion que al pr(esen)te tengo que mal pecado nunca faltan neg(oci)os que me distraen de estos papeles con que yo querria tener mas cuenta que con cuentas.

Cerca de lo que v(uestra) m(erced) manda que yo avise si he descubierto mas historias de las que alla dixere y si pienso publicar algunas de ellas, o escribir la
15 coronica del t(iem)po nuevo o antiguo. De historias ninguna cosa hallo en lo de estos reynos mas de lo que mucho tiempo a yo me tenia, y si parece algo son sumas tan breves y inutiles que montan muy poco, y assi yo e tenido fin desde que me encargue de esta ocupacion, y neg(oci)o a rastrear quanto ser pudiere las memorias passadas antiguas y modernas desde la entrada de los moros. De lo
20 antiguo hasta los t(iem)pos del rey don Jay(m)e el prim(er)o ay tanta esterilidad, que se sacara a plaza poco mas de lo que estava ya d(ic)ho, aunque toda via ay algo que dara algun ser a esta obra. De aquellos tiempos a esta parte se ha hecho toda dilig(enci)a y sera la hist(ori)a algo mas caval, y de tanto mas ropa, que si se a de cotejar por lo que tenemos y hasta aqui a salido a luz, podria parecer sin
25 verguença, y tener alguna sombra de lo que debria ser, si yo no lo estrago.

Pluguiera a Dios que fuera yo tan dichoso, que pudiera estar donde V(uestra) m(erced) esta, que me bastara el animo con su favor y auctoridad que esta fuga mia tuviera algun lustre: no quiero desconfiar de no lo ver, y espero mediante Dios, que lo encaminara de suerte que podamos gozar de v(uestra) m(erced)

---

16 de lo que: de la que *Flor.* 21 poco: un poco *Flor.* 22 ha hecho: a hecho *Flor.* 25 debria: devria *Flor.*

algun dia y cerca de esta mat(eri)a me pueda hazer la m(erce)d que desseo, y dar ser y talle a este neg(oci)o que tanto lo a menester si quiera por tocar a la auctoridad y reputa(ci)on de este reyno, alomenos en essa mat(eri)a².

5 De medallas de las de nombres de lugares creo que diera a v(uestra) m(erced) como dizen las manos llenas por aver sido el que mas a juntado que otro ninguno y el que ha hecho mas caso de ellas. Hallanse muchas con nombres de lugares de España, assi Colonias como de Municipios con los nombres de los II VIROS o IIII VIROS que aquel año tenian la governa(ci)on del pueblo. En las mas de las Colonias de la una parte de la medalla esta la cabeça del emp(erad)or con su tit(ul)o y de la otra dos bueyes unidos arando con el que lleva el aradro, 10 sino son toro y vaca como dize Varron, el qual a mi ver declara esto y se entiende bien por el que se ponian estos bueyes pa(ra) denotar que eran Colonias, pues se guardava en su prim(er)a fundacion la orden que se tuvo en lo de Roma, como parece por el li(br)o IIII de Lingua Latina: Quare et oppida quae prius erant circumducta aratro, ab orbe et urvo, Urbes; et ideo coloniae n(ost)rae omnes in literis antiquis scribuntur urbes, quod item conditae ut Roma³.

Tengo una de Çarag(oç)a con un vexillo en el reverso que pienso denota el que se solia poner al t(iem)po de la condicion de la Colonia como por aquellas palabras de Tullio parece en la Philipp(ic)a II: vexillum proposuit etc. y en esta 20 tambien estan nombres de II VIROS⁴. En muchas que tienen estos nombres de lugares que son todas de bronzo ay solo un buey, que por ventura significa ser municipio por diferenciarlo de la Colonia. Ay muchas de estos lugares: CAESARAVGVSTA. OSCA. AVGVSTA BILBILIS y BILBILIS. TVRIASO. GRACCVRRIS. CASCANTVM. SEGOBRIGA. ERCAVICA. VALENTIA. 25 SEGOVIA. TOLET. Ay infinitas de CLVNIA, y algunas de OBVLCO. IVLIA TR<A>DVCTA. EMERITA. muchas con estas letras CAL. IVLIA. que creo es Calagurris Iulia y en una de ellas mucho de notar ay de la una parte estas mismas letras y de la otra una cabeça sin tit(ul)o que parece ser de Augusto y debaxo NASSICA, por donde vengo a persuadirme que es la Calagurris que 30 estava en los Ilergetes que dize Plinio los vezinos de ella averse llamado Nassici, aunque en lo<s> impressos esta mal Nascici o Nasici. Y se diferenciavan por

---

3 essa: esta *Flor.* 8 VIROS: Viros *hic et passim Flor.* que aquel año tenian: en aquel como tenian *Flor.* 13 lo: la *Flor.* 15 urvo: Urbico *Flor.* 18 solia: solian *Flor.* 19 vexillum proposuit: ut vexillum videres et aratrum circumduceres *Dor. Flor.* 21- 22 significa ser municipio: significa ser Municipio *Flor.*

este apellido de los otros Calagurritanos que llama el mismo Fibularenses que es la Calahorra conocida que esta dentro de los Vascones. La coniectura es grande porque a estos Calag(urritanos) Nassicos pone Plinio entre los lugares de los Ilergetes y devian estar junto con Lerida y son los que siguieron a Julio Caesar
5 contra el ex(ercito) de Afranio y Petreio, que el dize que estavan contributos con los Oscenses, lo que parece mas verisimil porque n(uest)ra Osca fue pueblo de los Ilergetes, que entenderlo de los Calag(urritanos) Vascones que caen tan
10 lexis. Y por esto quiza tomo aquel lugar siendo gratificado de Julio Cesar el cognomento de Calagurris Iulia. Tengo en mucho esta medalla por estas consideraciones y pensare que no es desatino siendo v(uestra) m(erced) de este parecer⁵.

Tengo una muy estraña de Taraçona en la qual del otro reverso ay una cabeça de muger y debaxo della estas letras SILBIS, lo que no puedo atinar que sea⁶; otra de OBVLCO que parece bien aes grave y en la otra parte letras punicas o
15 españolas que lleva mas camino, pues siendo de la faction Ro(mana) no pornian las punicas⁷. De estas letras punicas o antiguas del language español de aquellos t(iem)pos se hallan en grande num(er)o de plata y bronze y a mi ver se conoce ser dos alphabetos. Yo no soy tan desçifrador que aya caydo en que lenguaje sea, lo que havria muy poquito que hazer con mediana ayuda porque solamente
20 esta el nombre propio del Capitan o Lugar. De estas latinas con los lugares no he visto ninguna de plata ni hasta agora a venido a mis manos de ILERDA. Quiza v(uestra) m(erced) no lo havia por tanto y yo me e alargado en esta mat(eri)a y de aqui adelante lo que descubriere en ella se comunicara con v(uestra) m(erced). En Vililla lugar del S(eñ)or de Quinto, que esta sobre Ebro nueve leguas de aqui
25 y fue la antigua Celsa Colonia Romana, lugar de los Ilergetes de quien hazen mencion Strabon, Plinio y Ptol(omeo), de la qual se a conservado el nombre en otro lugar que esta una legua mas aca llamado Xelsa, se descubren cada dia muchas cosas de antigüedad como son cornerinas, medallas, vasos, y los dias
30 passados en ciertos edificios se arrancaron unas letras de bronzo librales y muy grandes, de las quales yo uve algunas y se hallo una romana muy pequeña que dio don G(arci)a de Villalpando, Se(ñ)or de aquel lugar, al s(eñ)or Arçob(is)po⁸.

---

5 Caesar : Cesar *Flor.* 6 n(uest)ra: *deest Flor.* 10 consideraciones: *consideraciones Flor.*
pensare: pensar e *Flor.* 12 del otro reverso ay: *ay del otro reverso Flor.* 18 lenguaje: *language Flor.* 20 he: e *Flor.* 22 havia: *hacia Flor.* 24 Quintonon *legit Flor.* 25 lugar de los Ilergetes
om. Flor. 27 que esta...Xelsa *om. Flor.*

Libros de los que se deven tener en algo de mano siemp(r)e se descubren algunos y por muy grande vent(ur)a e avido un Vitruvio y otro li(br)o que es el mismo que v(uestra) m(erced) me mostro y si no me acuerdo mal dixo que era del Car(den)al Maffeo, en que esta el Itiner(ari)o de Antonino y las devisas de las provincias con todos aquellos signos y figuras de las cohortes antiguas de la misma suerte sino que el li(br)o es mayor y a lo que pienso mas antiguo y muy bien tratado. Estraña(men)te holgaria en poder averiguar si conforman en todo, assi en las figuras como en colores⁹.

Estos mis trapaçetes de las cosas de esta Corona me tienen muy distraydo y tengo menos cuenta de la que solia con cosas modernas de las que se deven leer de hombres de letras inter<esantes> como las deve aver. Sup(li)co a v(uestra) m(erced) me la haga en me mandar avisar si los Fastos salieron a luz y la obra de los magistrados y si tal ocasion se offreciere me imbie el tratado de los Co(n)s(ules) que hizo el Senés con sus anotaciones porque yo no le he visto, y me tenga por el mas afficionado y obligado servidor que tiene alla ni aca¹⁰. Cuya etc.

---

1 siempre *deest Flor.* 2 e: he *Flor.* li(br)o *deest Flor.* 3 dixo: digo *Flor.* 4 Antonino: Antonio *Flor.* 9 trapaçetes: trapeçetes *Flor.* 11 inter<esantes>: *non legit Flor.; om. Dor. Op.* 14 no le he: las he *Dor. Op.; non legit Flor.*

COMENTARI

1. Aquesta referència a la tornada de València de Zurita ens situa la carta en una data posterior a la del 16 de gener del 57 adreçada a Panvinio, en la qual Agustín li comunicava que “ *delle cose di papi et Car(dina)li non ho che dirvi non mi essendo venuta risposta di quel amico che ando in Valenza* ”.

La carta del 20 de setembre n'és la resposta d'Agustín i, segons els seus propis mots, “ *mucho me holgue con su carta de tantos de abril...* ”, per la qual cosa cal situar aquesta el mes d'abril.

Al llarg de tot el text Zurita anirà responnent totes les qüestions que el seu amic li plantejava a la carta de l'1 de desembre del 56.

2. Zurita havia estat nomenat cronista del regne d'Aragó el 1548, amb l'encàrrec d'escriure uns annals. A tal fi, dos anys després es desplaçà a Roma, Nàpols i Sicília, per tal de recollir documentació dels arxius. Atès que Zurita i Agustín ja es coneixien des del 1531-32 en què havien coincidit a Medina del Campo, sens dubte que el cronista i l'auditor es tornaren a veure a Itàlia i parlaren dels seus projectes immediats. Zurita el 1557 continua cercant “ *mas historias de las que alla (Roma) dixen* ” i espera que Agustín l'ajudi “ *en este negocio (la redacció dels Annals) que tanto lo ha menester por tocar a la... reputacion de este reyno* ”.

La publicació del llibre es durà a terme a partir de 1562 i Agustín, en efecte, hi col·laborarà intensament com a revisador de la versió llatina que el mateix Zurita en féu.

3. Aquest fragment correspon a Varró *ling.* 5,143. És incomprendible la lectura que dona Flores, quan substitueix *urvo* per *Vrbico*, ja que a l'esborrany manuscrit de Zurita es llegeix clarament el primer mot.

4. Vives CXLVIII, 8. Semis.

ANVERS: AVGVSTVS DIVI F. Cap d'August amb corona de llorer.

REVERS: CAESAR AVGVSTA. M. PORCI CN. FAD. *Vexillum* a ambdós costats del qual II - VIR

La lectura que donen Dormer i Flores del fragment de Ciceró no respon en absolut a la del manuscrit, encara que sí correspon a la de *Phil.* 2,102.

5. Vives CLVII, 1

ANVERS: Cap d'August a la d.; davant, NASSICA.

REVERS: Toro a la d.; a sobre, CALAGVRRIS; a l'exerg, IVLIA.

Les citacions de Plini són *nat. 3, 24: Calagurritanos qui Nasici cognominantur i Calagurritanos qui Fibularenses cognominantur*. La de Cèsar *civ. 1,60,1: Calagurritani qui erant cum Oscensibus contributi*.

L'opinió expressada en aquest fragment la continuarà mantenint als seus *Diálogos* p. 282.

6.Vives CLV, 1

ANVERS: Cap de dona a la d. amb el cabell recollit i una corona d'olivera; davant, SILBIS.

REVERS: Estàtua eqüestre; a sota, TVRIASO¹.

7.Aquesta descripció pot reflectir una sèrie de monedes catalogades Vives XCIV, 5 i ss. A l'anvers totes presenten un cap de dona a la d. amb la llegenda OBVLCO. El revers està configurat, en alguns exemplars, per una arada, un jou i una espiga, amb la llegenda IBOLCA en caràcter ibèrics, i en altres per una arada i una espiga i el nom ibèric dels magistrats.

Agustín, en els *Diálogos*², sembla que concretament comenta l'exemplar Vives XCIV, 7 que li havia comunicat Juan Bautista Pérez, canonge de Toledo de qui hem conservat algunes cartes adreçades al bisbe.

8.Flores en la seva edició elimina dos fragments d'aquest paràgraf -tal com hem recollit a l'aparat crític- perquè "*no aparecen en esta minuta de Zurita*"³.

Aquest comentari, però, respon a un error d'observació. Al foli 189r del manuscrit, al marge esquerre, just abans de començar la carta, apareixen aquests dos fragments al.ludits: *lugar de los Ilergetes / que esta una legua mas aca llamado Xelsa*. És evident que llegits aquí no tenen cap mena de sentit; en canvi, s'insereixen perfectament en el text si els considerem com la continuació de dues línies del foli 190v, amb les quals coincideixen quant a la situació en el paper. I així tenim: *Fue la antigua Celsa Colonia Romana lugar de los Ilergetes de quien hazen mencion Strabon, Plinio y Ptol(omeo) de la qual se a conservado el nombre en otro lugar que esta a una legua mas aca llamado Xelsa*.

No hem d'oblidar que Zurita està escrivint un esborrany. En un moment donat vol introduir un parell d'idees més en un lloc on ja no hi ha espai, per la qual cosa

---

¹ Segons VILLARONGA. *La moneda...* p.244 SILBIS pot ser un possible sobrenom de la ciutat.

² p. 322.

³ *Epistolario*, p.253.